

СТАРИНАР

ОРГАН

СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

НОВОГ РЕДА ГОДИНА I.

1906.

С ДОДАТКОМ СТАРИНАРУ Н. Р. ГОД. I.

УРЕДНИК

МИХАИЛО БАЛТРОВИЋ

професор Велике Школе у пензији

БЕОГРАД

Краљевско Српска Државна Штампарија

1907.

Ж И Ч А

Дала нам се прилика, да у три маха посетимо цркву у Жичи, и ако сва три пута само на кратко време: први пут 4. и 5. маја 1906. године, за тим 16. јуна, најзад 13., 14., 15. и 16. септембра исте године. Резултат наших истраживања саопштавамо у овоме чланку. Први одељак обухвата критичан преглед архитектуре и живописа, у другоме се говори о историји Жиче, у трећем о нартексима византских цркава, а четврти је одељак резервисан за детаљнију стилску анализу живописа и архитектуре. Ту ће се на основу података прибраних у претходним чланцима покушати реконструкција Жиче.

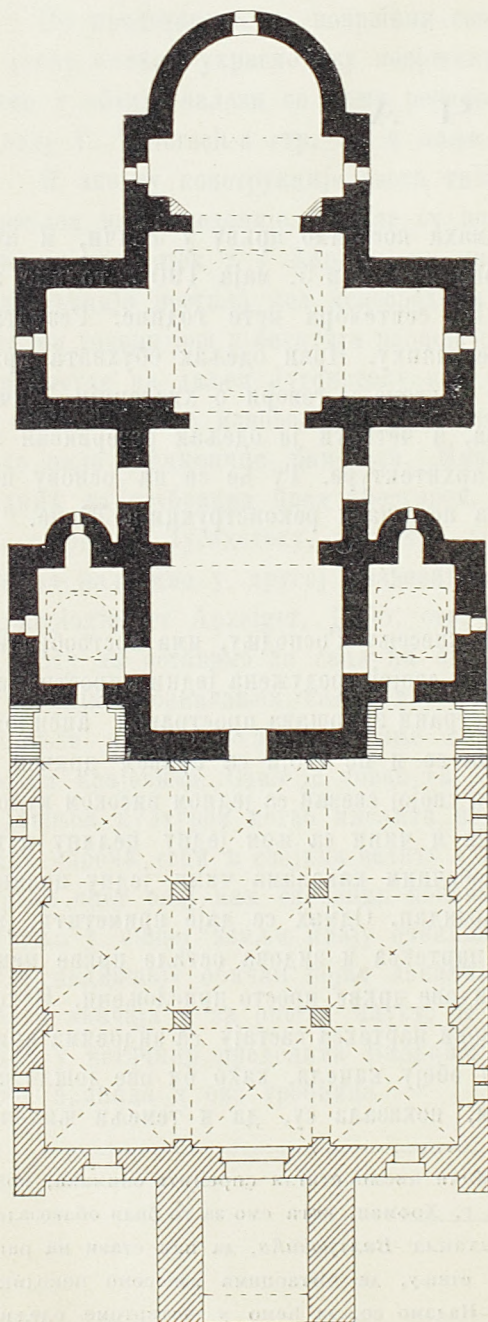
I

Црква у Жичи, која је посвећена Вазнесењу Господњу, има крстообразну основу (**слика 1**). Она је на западној страни својој продужена једним пространим спољашњим нартексом, а на источној се страни завршава пространом апсидом. Спољашњи нартекс изгледа као црква за се и не стоји са правом црквом у органској свези. Он је на западној страни својој свезан са једном високом кулом на два спрата, испод које се у њ улази и чини са њом једну целину исто онако, као што права црква са њеним побочним капелама чини једну целину за себе. Нартекс је несумњиво доцније дозидан. Одмах се даје приметити, да између севернога и јужнога зида овога нартекса и зидова остале цркве нема свезе, већ су речени зидови нартекса уз зидове цркве просто приклоњени. Ископавања на местима, где се споменути зидови нартекса састају са зидовима приклоња, што су дозидани уз предњу страну обеју капела, како би ове дошле на западној страни у исту линију са црквом, показала су, да и темељи њихови

Напомена. Због краткога бављења у Жичи нисмо стигли спремити снимака, који би се могли употребити. Фотограф из Краљева г. Хофман, кога смо за то били обавезали, обмануо нас је. Захваљујући готовости *Г. Михаила Валтровића*, да нам стави на расположење збирку својих снимака, ми смо у стању, да читаоцима изнесемо неколике скице неколиких појединости цркве у Жичи. Надамо се, да ћемо у четвртоме одељку нашега списа моћи обилно накнадити оно, што смо сада у овоме погледу били принуђени пропустити.

немају свезе. Између темеља, на коме почивају зидови нартексови (а ови иду до 0,90 м. дубине) и онога, на коме почивају поменути прислони јужне и северне капеле (а ови иду до дубине од 0,40 м.) нема састава, а овај се не може

Слика 1.

констатовати ни између последњег темеља и онога, на коме почивају обе капеле (а овај иде до 0,80 м. дубине). Састава би, међу тим, морало бити, да су сва три темеља у исто време постављена. Темељи су солидно сазидани од крупнога комађа речнога камена (валутака и камења најразличније форме). Полагано је прво камење, више кога је долазило малтер, а поврх овога долазила је опет једна полага камења. Саставци нису изглађени. Све чини једну чврсту, компактну масу, која није онако расклиматана, као што је то случај код зидова нартексових. Темељи су уз то појачавани додавањем крупнога комађа речнога камена.

Да су нартекс и црква две посебне целине, даје се судити и по материјалу, из кога су саграђени. Кула и нартекс сазидани су, у главном, од крупнога речнога камена, разна облика и разне боје. У зидовима ће се наћи и ситне, плочастог камена, пешчара, литографскога камена (глинца) и цигље, а по где-где (у зидовима нартекса) и који комад мрамора. Камење је без великога реда једно на друго набацано и чини утисак, да је на брзу руку и у великој хитњи узиђивано. То је узрок, те

је спољашња површина зидовâ веома неравна, овде испуцана, онде удубљена, те тако на извештан начин мање више таласаста. Црква са својим побочним капелама сазидана је опет на други начин. Доле до висине од једнога метра зидови су озидани од речнога камена разне боје, од сиге и плочастог камена или је све то помешано, а изнад ове висине настаје измена редовâ опека са редовима сиге. Један, два, три, четири и више редова опека наизменично се мењају са једним до пет и више редовâ сиге.

У погледу дозиђивања спољашњег нартекса Жича не стоји усамљена. Ми имамо и писмених сведочанстава у делима наше старе књижевности, да су и код других неких цркава нартекси доцније дозидани. Нарочито је поучно у томе погледу једно место у Животописима архиепископа и краљева, које је Даничић издао на свет, а који се у целини без довољно разлога приписују архиепископу Данилу. Ту се вели на једноме месту, како архиепископу Данилу дође богоугодна мисао, да сазида леп нартекс, о коме би се на далеко причало. Разуме се, да је прво морао дубоко о тој ствари промислити и умом својим промерити, колико би један такав нартекс требао да буде висок, колико широк и дугачак, те да подесно налегне уз цркву св. апостола, св. Димитрија и Пресвете (а све три чине данас патријаршиску цркву у Пећи). Тек када је све то срачунао, почео је зидати нартекс.¹ Зна се исто тако, да је кнез Лазар уз цркву у Хиландару, сазидану краљем Милутином 1293. године, дозидао спољашњи нартекс.² Ми се за сада ограничавамо само на ова два примера. Они најречитије и најубедљивије говоре у прилог тврдњи, да је било цркава, код којих су спољашњи нартекси доцније дозиђивани и уз првобитне цркве просто прислањани.

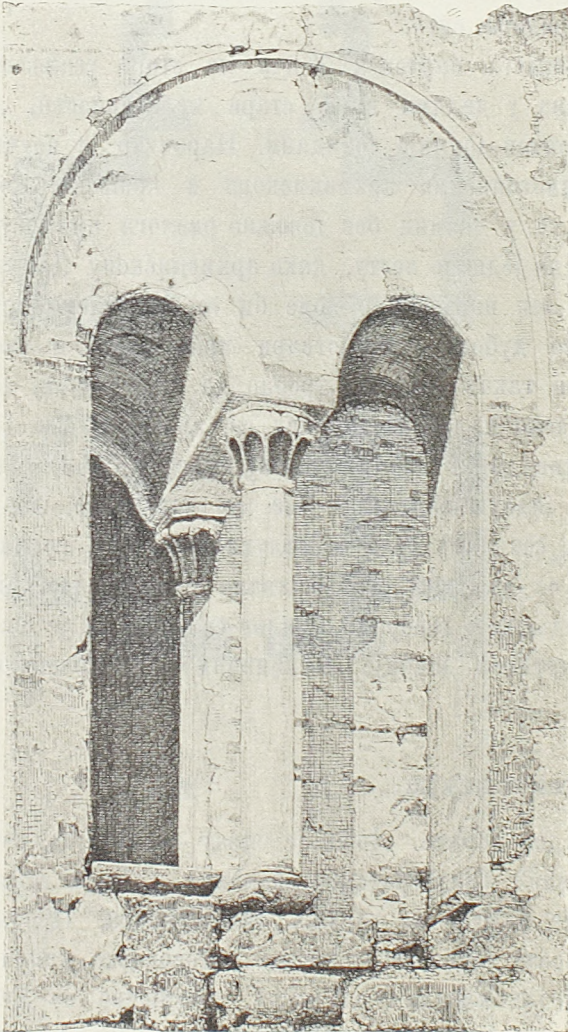
Архитектура.

Кула је четворострана и на два спрата. Доњи је спрат озидан од речнога камена (валутака и др.), глинца (литографскога камена), сиге, а горњи је спрат озидан од сиге, у којој се нађе и по гдекоја танка опека. Предње ивице куле ојачане су у доњем спрату первазом од тесана литографска камена. Поврх горњег спрата наводи се један назидак од опека, несумњиво из доба позније рестаурације. У доњем су спрату усечени прозори, који су споља веома узани, а на унутрашњој се страни постепено шире. Њих је три: по један на

¹ *Даничић Животи краљева и архиепископа српских* 1866. стр. 370. и сл.

² Овај је нижи и са једним кубетом. *II. Успенскіи Первое путешествие въ Аѳонскіе монастыри и скиты II 1* (Кіевъ 1877) стр. 9. *Н. Кондаковъ* Памятники христіанскаго искусства на Аѳонѣ 1902. стр. 38. *II. Дукић Гласник С. У. Д.* 56.

јужној, западној и северној страни. Озидани су врло просто: стране су им од ситге, а горе и доле ограничава их једна широка плоча од камена. И горњи спрат куле има три прозора, на истим странама, на којима се налазе и прозори доњег спрата. Ови прозори имају у свему форму прозора романске епохе. Они су дводелни (слика 2). У средини се на спољашњој и унутрашњој

Слика 2.

страни прозора налази по један осмострани стубић од мрамора. Ови су стављени један иза другог у правцу зидне дебљине. Капител и базис потпуно су им романски. Базис сачињавају два торуса, раздвојена трохилосом. Он почива на једној четвоространој плочи. Доњи торус прекинут је на угловима ове плоче са по једном израшли (Eckknollen, Eckblatt), која се у уметности романске епохе први пут јавља у XI и XII веку. Доњи торус је већег пречника него горњи. Капителе обеју колонета везује заједничка плинта, на коју се лево и десно наслања свод прозора (који је од опека). Над прозором се своди један полукружни лук од опека, који лево и десно почива на по једној подугачкој плочи од мрамора или плочаста камена. Полукружни простор, који овај лук обухвата, удубљен је и са спољашње и са унутрашње стране, те образује тимпанон. Допрозорници су од ситге.

Доњи је банак од плочастог камена. У њему су са страна одмах до зидова издубљени спреда жљебови за прозорска крила. Иначе је спољашњи и унутрашњи изглед прозора потпуно идентичан. На источној страни горњег спрата налазе се у месту прозора једна пописка и узана врата. Пада у очи, да

врата не заузимају средину зида, као што је то случај са прозорима, већ је отвор за њих више Северу помакнут. Горњи и доњи праг ових врата од пешчара су, а тако исто и довратници њихови. Испод врата, а на месту, где од прилике почиње горњи спрат, виде се на целој дужини источнога зида седам четвоространих отвора, распоређених у три групе: три су отвора у средини, а по два на сваком крају. Растојање средње групе од других двеју веће је, него што је растојање између свакога од ових отвора посебице. То су лежишта гредâ, на којима је почивао под капеле, што се налази у горњем спрату куле. Данас су сачуване само три греде, које иду у правцу И—З. Ове рупе леже у једној хоризонталној линији, дужином које се (са С. на Ј.) пружа шупљина, у којој је, несумњиво, била смештена греда везач.

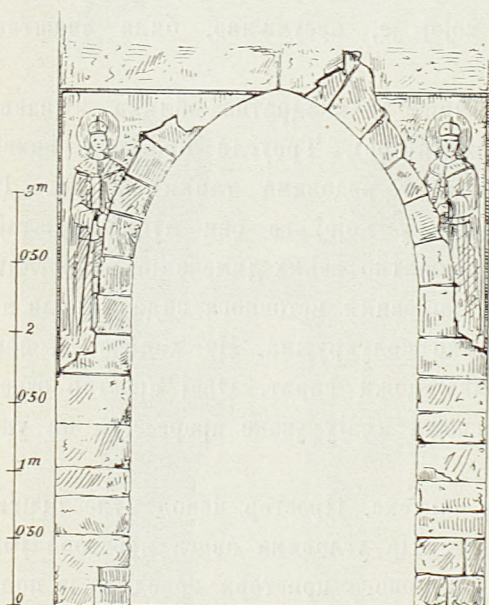
Капела у горњем спрату куле мање више је квадратна облика и засведена је једним крстастим сводом (Kreuzgewölbe). Троугли простори између дијагоналних лукова овога свода испуњени су редовима танких опека. Дијагонални су луци од комађа сиге. Тачка, у којој се ови луци укрштају, истакнута је једним комадом сиге, који је знатно већих димензија од осталих и скоро је квадратна облика. На јужној половини источнога зида капеле налази се једна повећа ниша, горе приближно полукружна. Из капеле се, нема сумње, силазило у простор, који испуњава доњи спрат. Овај простор осветљавају она три споменута прозора, који споља имају узане прорезе, а на унутрашњој су страни постепено проширени.

Испод куле се улазило у спољашњи нартекс. Простор испод куле (Turmhalle) засведен је једним обличастим сводом. На угловима овога простора горе извирују четири камене плоче. Предњи улаз овога простора испод куле полукружна је облика, док су на готски лук она врата, што воде у спољашњи нартекс. Обоје је озидано од тесана литографска камена. Пада у очи, *што обоје уираво у темену свода има састав*. Испред предњег уласка био је један прислон, каквих сретамо код византиских цркава (на пр. црква у Дафни код Атина и она св. Луке Стириота у Фокиди). Од овога прислона сачувани су данас само остаци од темеља, веома плитких и веома расклиматаних. Судећи по овима прислон је био дугачак 1,80 м. Он се завршавао горе на забат (калкан). На спољашњој страни западнога зида куле, одмах изнад улазних врата, повучене су на доњој малтерној кори две загасито црвене пруге, које су нагнуте једна према другој и образују оштар угао. (Теме овога угла лежи за сгса 0,50 м. испод западнога прозора на првоме спрату куле). Оне, несумњиво, обележавају у исто време висину, до које је споменути прислон допирао. Оваких испадâ веома често сретамо на порталима романских

црква у Италији и другде. Они ту имају махом облик балдахина, чији предњи стубови почивају на лавовима. Кров овога прислона био је, по свој прилици, саграђен од лака материјала.

Дужина куле (севернога и јужнога зида њена) износи са спољашње стране 4,87—4,80 м, а са унутрашње стране 4,89—4,84 м. Дебљина севернога дела износи 1,41 м., а јужнога 1,43 м. Ширина простора испод куле износи 3,31 м. од којих 2 м. пада на отвор врата, што воде у нартекс, а 0,70 м. на северни део зида, у коме су отворена ова врата.

Спољашњи нартекс сазидан је, као што смо видели, од истог материјала, од кога и кула. Језгро његових зидова чини речни камен најразноврснија облика и веома различне боје. У њима има и доста плочаста камена, као и сиге, литографскога камена, опека, фрагментата од ћерамидâ и мрамора (бела и шарена).

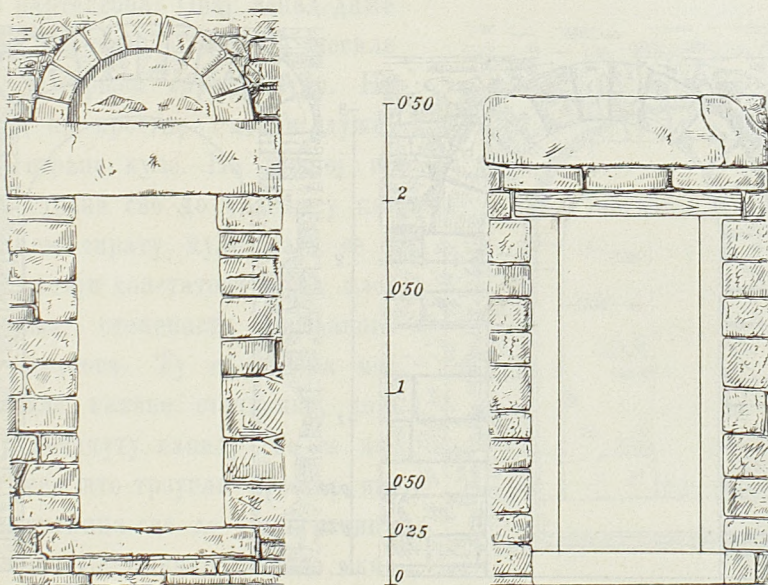
Слика 3.

На нартексу су троја врата: западна, северна и јужна. Она западна су на готски лук, она јужна су полукружна, а она северна имају на унутрашњој страни горе хоризонталан праг. Западна су врата (слика 3) споља оперважена каменом од тесана литографска камена (само се сасвим доле налази плочаста камена и речњака). Са спољашње су стране врата на готски лук, и у самоме темену оштрога лука (Spitzbogen) показују састав. Са унутрашње стране врата су полукружна. Свод им је озидан од сиге, а стране од валутака и плочастог камена. На месту где се свод врата наслања на стране њихове и где се ове сучељавају са зидом, у коме је отвор са готским луком, налази се с обе стране по један отвор за двокрилну кашију. Ширина врата са спољашње стране износи 2,04 м., висина довратника износи на овој страни 2 м., а висина оштрога лука 1,80 м. Са унутрашње стране врата су широка 2,30 м., висина њихових страна од прилике је 3,30 м., а висина лука 0,25 м.

Северна су врата (слика 4) споља полукружна, а изнутра се завршавају горе хоризонталним прагом. Споља су довратници озидани од сиге и нешто пешчара (високи су 1,73 м. а дубоки 0,23 м.). Доњи праг чини једноставан камен од мрамора (дугачак 1,09 м.), а горњи једноставан камен од пешчара

(дугачак 1,47 м., висок 0,39 м., дубок 0,23 м.). Полукружни лук на овој страни од сиге је и затвара један тимпанон (висина му је 0,37 м.). Изнутра се врата горе завршавају хоризонталним прагом. Њега сачињава једноставан камен од пешчара (висок 0,35 м.) испод кога се налазе један ред сиге (висине 0,15 м.) и дрвене греде (висине 0,11 м.). У једној од ових греда налази се отвор за крило вратâ. У странама пак вратâ (које су овде високе 1,90 м., а дубоке 0,64 м.) ужљебљени су у пешчару жљебови за мандалу, којом се врата изнутра затварала. Врата су споља широка 0,77 м., а изнутра 0,99 м.

Јужна су врата (слика 5) споља полукружно а изнутра мање више елиптично сведена. Споља су им рагастови као и полукружни лук од тесана ли-

Слика 4.

тографска камена, а само се сасвим доле налази плочаста и речна камена. На унутрашњој су страни стране врата озидане од речњака, плочаста камена и сиге. Врата су споља широка 1,40 м., а изнутра 1,55 м. Висина довратника износи споља 2,20 м. а изнутра 2,90 м. Висина полукружнога лука (споља) износи 0,75 м., а мање више елиптичнога лука (изнутра) 0,26 м.

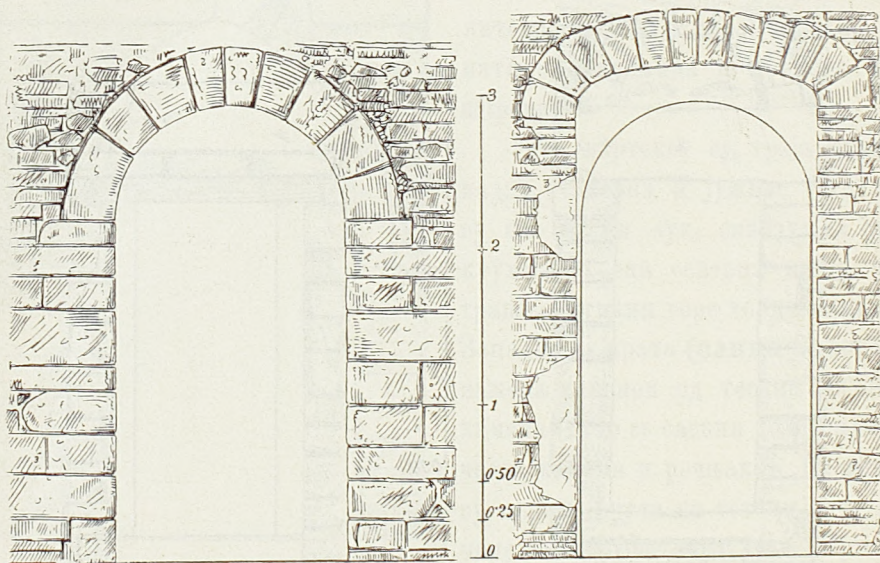
Нартеке има на западној страни својој два округла прозора, један лево, а други десно од куле. Они су озидани од сиге и на унутрашњој страни износи им пречник око 1,60 м. Ови се прозори ка спољашњој страни зида постепено шире, те им је спољашњи круг знатно већи од унутрашњегâ. Округле прозоре срећемо веома често у црквама романске периоде. Они обично осветљавају

са предње стране горње просторе побочних бродова (Seitenschiff) цркве, а и иначе нису ретки на западној фасади, као што то видимо у Жичи. Цркве у Италији пружају за ово најлепших примера.

На јужној страни својој има нартекс два прозора, један лево од јужних врата, други десно од њих. И северна је страна исто тако имала, несумњиво, два прозора. Данас се само на источној страни овога зида јасно познаје отвор, који је потпуно зазидан, а на западној је страни тешко пронаћи место негдашњему прозору.

Западни прозор на јужном зиду (слика 6) споља је полукружно, а изнутра елиптично сведен. Стране су му изнутра озидане од речнога камена, у коме се нађе и по који комад плочастог камена. Споља су допрозорници од

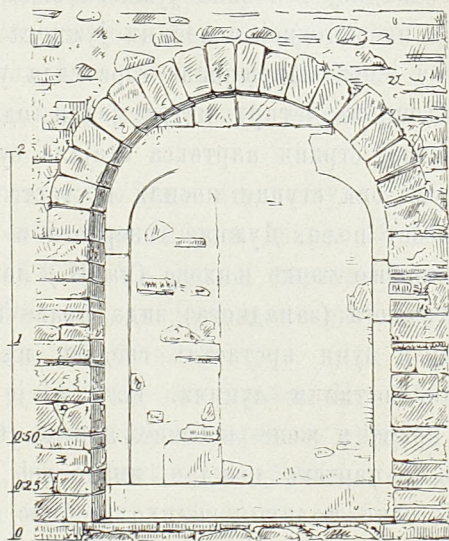
Слика 5.

тесаног литографскога камена и не леже у истој равни са спољашњом површином зида, већ су увучени за 0,08 м. Сводови су и споља и изнутра од сите. Прозор је, несумњиво, био дводелан. Стубац у средини био је, по свој прилици, озидан, а није био од једноставнога камена. Да је овога ступца морало бити, види се већ из тога, што су допрозорници горе на лево и на десно тако накренути, да је егзистенција једнога ступца, на који би се ове кривине наслањале, била неизбежна. Шта више очувано је нешто малтерне коре, која је овај стубац покривала, ма да он сам није очуван. Уз то се данас дају распознати три посебна дела пологâ од опека и камена, којима су отвор прозора и место ступца попуњени и зазидани. Кад је прозор зазидан, онда је

место, на коме је негда био стубац, добило засебну попуну, а лева и десна шупљина прозорска такође посебну. Прозор је са унутрашње стране широк 1,40 м., а са спољашње 1,55 м. Стране прозора су споља високе 1,45 м., а изнутра 1,60. Висина лука износи споља 0,53 м., а изнутра 0,26 м. Источни прозор на јужноме зиду у свему је сличан овоме западном. Доњи банак његов од једноставнога је литографскога камена и дугачак је 1,60 м. И прозори на северној страни нартекса имали су, несумњиво исти облик, који и ови на јужној. Онај на источном делу севернога зида био је са унутрашње стране широк 1,35 м., а висина страна износила је од прилике 1,20 м.

Нартекс је, као што смо већ споменули, на својој западној страни свезан са кулом. Источни зид куле је на месту овога састава знатно дебли, те испада испред зида нартексова. Овај испад диже се до отвора за греде, што су носиле под капеле у горњем спрату куле. Ну овај се испад не простире целом дужином источне стране куле. На јужној половини ове стране све до уласка у капелу на горњем спрату куле даје се у једној косој линији констатовати ред плочастога камења, степенасто поређаног једно више другог. Ту су, веома могућно, почивале камене степенице, које су водиле у поменућу капелу. То се потврђује и тиме, што троугли простор изнад ових степеница све до јужне ивице кулине не показује никака испада, као што је то случај са осталим простором на овој страни, већ источни зид куле, што је на овој страни, по свој прилици, био белим лепом олепљен, знатно уступа иза предње површине поменућа испада. Овога празнога простора нема, дакле, на северној половини источнога зида кулине. Степеница на овој страни не би могло бити већ и с тога, што су врата знатно Северу помакнута, те би оне морале бити скоро вертикалне. Нартекс се дизао на овој страни до висине удвојених прозора романске форме. Још су очувани трагови његова зида у висини споменутих прозора уз јужну и северну ивицу источне стране куле.

Лево и десно од западних врата нартексових у висини њихових довратника, а удаљене од врата за 0,90 м. испадају две велике плоче без икаква профила. Оне су завршавале горе ступце, којих сада нема. Ови су ступци но-

Слика 6.

сили крстате сводове, а морали су, по свој прилици, бити озидани. Основе њихове дају се пронаћи откопавањем. Ове су четворостране и озидане су од крупних валутака, које је спајао слој малтера. Висина ових основа износи до 0,32 м., ширина до 0,80 м., а дужина 0,86—0,96 м. На споменуте плоче наслањали су се крстасти сводови, од чијих се лукова познају још трагови. На источној страни нартекса одмах до зидова праве цркве дају се откопавањем пронаћи основе стубаца, који су одговарали онима на западној страни. И на јужноме и северноме зиду нартекса дају се у висини мало пре споменутих плоча констатовати по три овакве плоче: по једна на крајевима (на источној страни) поменутих зидова (и ту је доле косо одсечена), по једна лево од врата на дотичној страни, по једна десно од истих. (Она десно од јужних врата, т. ј. на западној половини јужнога зида, удаљена је од врата 1,05 м., она лево, т. ј. на источној половини јужнога зида удаљена је од врата за 1,50 м.). И те су плоче завршавале горе сада уништене ступце. Поједини ступци били су удаљени за четири метра један од другога. Између стубаца на западној и источној страни нартекса стајала су по два ступца у самоме нартексу. Како су сви ови ступци носили крстасте сводове, то је нартекс њима био подељен у девет поља. Дужина севернога и јужнога зида нартексова подешена је тако, да крајње тачке њихове (на И.) леже у истој линији са предњом површином прочеонога (западнога) зида праве цркве. На овај је начин омогућено, да се крајњи луци крстастих сводова на источној страни нартекса поставе паралелно осталим луцима. На тај је начин и сам нартекс згодан прислоњен уз цркву и њене побочне капеле. Ове су капеле, по свој прилици, пре него што је нартекс дозидан, имале већ своје прислоне, који су испадали испред њих само толико, колико је било потребно да дођу у исту линију са западним зидом праве цркве. Кад је нартекс дозидан, његова је ширина подешена према целокупној ширини цркве и њених побочних капела. Да поменути прислони нису црвобитно сазидани, познаје се пре свега по томе, што између њихових зидова и зидова цркве и капела нема органске свезе, а уз то ни темељи капела и ових прислони не показују састава. Они су, дакле, као и онај прислон пред кулом, дозидани доцније, и то тек онда, кад су капеле и црква биле већ готове. Нартекс је уз њих доцније просто прислоњен.

На западноме зиду нартексову познају се још и данас луци, што су спајали поменути плоче, на којима су почивали крстасти сводови. Нарочито се јасно познаје лук изнад западних врата нартексових. Он је сазидан од крупнога комађа сиге. На споменутим плочама почива и један лук танких цигаља, који иде паралелно са полукружним луком западних врата нартексових. Простор између овога лука и лука споменутих врата испуњен је речним валуцима

и осталим речним каменом, а између овога лука од опека и онога горњег од сиге испуњен је сигом. Иста појава даје се констатовати лево и десно од ових плоча. Тако се изнад севернога округлога прозора на западноме зиду нартекса одмах даје распознати појас од танких цигаља, а њега је, несумњиво, било и изнад јужнога округлога прозора. И овде налазимо сигу између овога појаса од танких цигаља и онога горњег лука од сиге. Тек изнад овога лука од сиге почиње поменути испад, који обележава свезу куле са нартексом и који носи степенице за капелу. Од прилике 0,90 м. изнад овога лука налази се удубљење за греду (везач), која је везивала уздужне греде доњег спрата куле. На овима је почивао под овога спрата.

У зидовима нартекса, као што смо то већ споменули, налази се узидано и комађе од мрамора. Тако се један комад шаренога мрамора налази на северноме зиду одмах до онога једноставнога камена од пешчара, што чини горњи праг северних врата, и то источно од њега. Једна профилисана плоча од мрамора налази се и у висини кемфера код јужних врата. Овде-онде нађе се у зиду и по који комад гранита.

Нартекс је са западне стране споља широк до јужне стране куле 4,57 м., а до северне стране 4,50 м. Изнутра је на овој страни нартекс широк 13,42 м., док му ширина на источној страни износи 14 м. На јужној страни нартекс је споља дугачак 14,45 м., а изнутра 12,95 м., док је на северној страни нартекс дугачак споља 14,50 м., а изнутра 12,89 м.

Прислони обеју капела сазидани су у главном од цигаља. Ну нађе се и нешто сиге. Лево и десно имају по једну пространу четвороуглу нишу.

Права црква, као што смо споменули, има облик крета. Јужна и северна певница испадају за нешто више од три метра и дају цркви крстообразну форму. Црква нема унутра никаквих преграда (осем иконостаса). Место за припрату није, дакле, овде одвојено зидом од остале цркве, као што је то случај у неким другим црквама (Студеница, Ариље). Њега обележавају два ступца, од којих један на јужној, а други на северној страни испада око 0,75 м. Оваких испада можемо констатовати и на месту, где почињу певнице, као и тамо, где настаје олтар. На тај је начин црква подељена на четири поља. Над трећим се пољем своди кубе, а четврто се завршава олтарском апсидом. Из првога се поља лево и десно иде у побочне капеле, које су са црквом у исто време подигнуте. Друго поље има данас двоја врата, на јужној (на која се сада улази у цркву) и на северној страни.³

³ Својим побочним капелама, својим певницама, које испадају (ма да нису подкружне), и својом пространом олтарском апсидом Жича подсећа на цркву Лавре св. Атанасија на Атосу. Упор. *Bulletin de correspondance hellénique* 1905. стр. 82—83 фиг. 5 и 6.

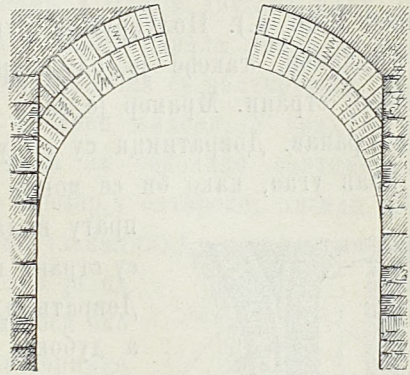
Што се материјала тиче, од кога је црква саграђена, он је, као што смо већ споменули, различан од онога у спољашњем нартексу и у кули. На западноме се зиду до висине од 0,90 м. даје констатовати речни камен, више овога настају дванаест редова опека, за тим иде ред сиге, коме следује више од петнаест редова опека. Са свим горе настаје наизменична измена редова опека и сиге: на три до пет редова опека долази по 1—2 реда сиге. Комади сиге скоро су два пута дебљи од комада опека, ма да су, иначе, исте дужине (од прилике 0,43 м.). Остале стране првога поља (унутрашњег нартекса) показују, у колико је малтер отпао, доле до висине 0,80 м. речни камен, плочаст камен, сигу, а за тим настаје наизменична измена редова опека са редовима сиге. Она два испада (ступци) су од сиге и од опека. Ове се дају констатовати само у средини, и има их доста везача. У јужноме ступцу налази се укрпљено и нешто студеничка мрамора. И друго поље показује доле до висине једнога метра камена, а за тим се наизменично ређају редови опека и сиге. Северна и јужна певница показују исти однос, а тако исто и олтар. Сви лукови, што се своде над ступцима и сви сводови сазидани су од сиге.

Свод првога поља крпљен је. Саставци појединих комада од сиге измазивани су новим малтером. На своду другог поља не дају се познати трагови овога накнаднога малтерисања. И свод над обема певницама показује саставке појединих комада сиге измазане новим малтером. Онај свод над северном певницом има и по гдекоју опеку. Интересантно је, да је свод и над северном и над јужном певницом двогуб (**слика 7**). Изнад доњег свода познаје се са предње стране лук, сазидан од комада сиге, поребарке једно уз друго поређаних и нешто мало већих димензија од комада доњег свода.

Кубе се своди над квадратним пољем, у коме се певнице секу са осталом црквом. Оно почива на четири лука, који су озидани од сиге. Прелаз квадрата у круг бива помоћу пандантифа, који су такође од сиге. Луци, што носе кубе, почивају на четири ступца, који горе имају неку врсту капитела. Ка-

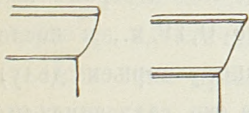
Од цркава у Србији најсличнија је Жичи својом основном црква Богородичина Градац (недалеко од Рашке) Интересантно је веома, да неке цркве у Србији из 12 века имају полукружне певнице, које заједно са олтарском апсидом заступају тип триконхоса (*ναὸς τριχοῦχος*). Црква Богородичина код Куршумља, задужбина Стевана Немање, показује овај тип. Он је обилно заступљен код цркава у Јерменској и Грузији, а порекло му ваља тражити у Персији и у Египту (Црвени и Бели Манастир). У првобитној основи Лавре св. Атанасија он је, несумњиво, био усвојен. Ово је већ и с тога вероватно, што је ову зидао човек пореклом из Трапезунта (зидана око 1000 год.). Лако је могућно, да је овај тип преко Атоса дошао и у Србију. Односи Стевана Немање према Светој Гори говорили би овоме у прилог. И црква *Никоља* у Овчарско-Кабларској клисури има исту основу. Ово би било сведочанство о њеној дубокој старости.

пители су од пешчара и сви су профилирани, (слика 8 и 9) само је онај северо-источни сада одбијен (оштећен). И триумфални лук, који се налази ниже од источнога лука, на коме почива кубе, као и лук, што је триумфалноме на западној страни паралелан (а исто се тако налази испод западнога лука, што носи кубе), почивају на некој врсти капителâ. Ну ови испадају само на предњој страни, а остале им стране леже у истој равни са странама ступца и лука, што се на њ наслања. Овај испад је олепљен лепом и живописан. Она два ступца, на које се наслања источни лук, што носи кубе, не допиру до пода цркве, већ имају облик дугачких консолâ (од прилике дугачки 1,50 м. слика 10). На овај начин морали су јако бити оптерећени ступци, на којима почива триумфални лук, јер је сада и тежина кубета

Слика 7.

на њих падала. Да би им се дало више отпорне снаге према терету, који је на њих налегао, ови су са стране олтара до висине капителâ, на којима почива лук кубета, појачави једним назитком, чија предња страна (окренута олтару) стоји косо према појединоме од споменутих стубаца, те према томе, у хоризонталном пресеку показује троугао. И у олтарске је апсиде свод од сиге. Он је у темену оправљан, јер је у доба турских најезда био, по свој прилици, проваљен. На месту оправака налази се у своду поред сиге и опека. Гесимс, који дели свод апсиде од њена полукружна зида, исто је тако од сиге. Свуда у около иду два степена, један више другога, који су чинили седишта за духовна лица, што су овде чинодејствовала. Трећи је степен у самој ниши испод прозора апсидина. Он је служио као седиште за епископа. Степени су озидани од сиге и опека.

Сл. 8.

Сл. 9.

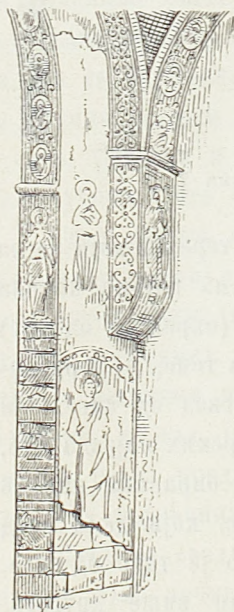
Ваља још напоменути, да се у другој пољу са свим горе до самога свода налазе на северној и јужној страни по пет четвоространих отвора доста великих димензија. Неки су од ових отвора сасвим затворени опекама, неки само до половине, а неки су потпуно отворени.

Данас на цркви и обема капелама скупа има седморо врата. Из нартекса се на једна врата улази у цркву, а и за сваку капелу посебице има по једна врата. Из цркве се лево улази у северну капелу кроз једна врата, а десно кроз друга у јужну капелу. Друго поље има такође на северној и јужној страни по једна врата, а на ова се последња данас улази у цркву. Ну ова обоја

врата пробијена су тек у далеко позније доба, док су првих пет несумњиво првобитна.

Врата, кроз која се из спољашњег нартекса улази у цркву, полукружно су сведена и споља и изнутра. (слика 11). Доле имају праг од једноставнога мрамора беле боје (дугачак 1,80 м.). Горњи праг је од модрога мрамора (висок 0,26 м.). Полукружни лук, што се над њим своди и обухвата шупљину за тимпанон, такође је од модрога мрамора, а тако исто и довратници на предњој страни. Мрамор је само спреда углачан, а са унутрашње је стране остао рапав. Довратници су са унутрашње стране у целој дужини ижљебљени на прав угао, како би се могла кретати двокрилна врата, за која се у горњем прагу налазе и данас очувани жљебови. На унутрашњој су страни первази врата озидани од сите (дужина 0,32). Довратници од мрамора високи су 2,74 м., широки 0,26 м., а дубоки 0,30 м. (дубина правоуглога жљеба износи 0,11 м.). Лук врата има висину 0,84 м. Врата су на спољашњој страни широка 1,25 м., а на унутрашњој 1,37 м.

Врата, која воде у јужну капелу, имају исти облик као већ описана врата. И у њих је тимпанон и са стране цркве, као и са стране капеле. Висина довратника је са стране цркве 2,35 м., а висина лука 0,48. Ширина врата је на овој страни 0,90 м. Довратници су на овој страни широки 0,22 м., а дубоки 0,19 м. Са стране капеле перваз од мрамора дубок је само 0,19 м., а после настаје перваз од сите (и нешто опеке у горњем делу) дубине 0,40 м. Са овим вратима, које смо сада описали, у свему се подударују врата, која спајају цркву са северном капелом.

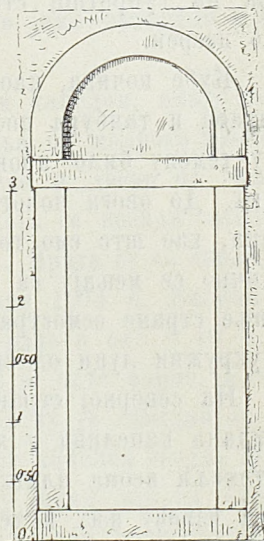
Слика 10.

Она врата, што се налазе на северноме и јужноме зиду другог поља, доцније су пробијена. Она се, пре свега, ни у чему скоро не слажу са већ описаним вратима, а уз то су и прозори, што се над њима налазе, нешто у страну помакнути. Оба су прозора, као што ћемо већ видети, првобитна. Да су и врата првобитна, онда би се, несумњиво, и прозори налазили управо изнад њих, а не би били од њих у страну помакнути. У доба, из кога је последњи живопис цркве, јужни је прозор био узидан, олепљен лепом, па је по овоме живописано. И место, на коме се сада налазе јужна врата, било је покривено живописом. Кад се доцније указала потреба за вратима, пробијен је у овоме живопису отвор за њих. Доцније је отворен и зазидани прозор, ну десило се, те отвор врата није био згодан по дешен према отвору прозора. И дан данас

се јасно види, како је пробијањем врата и отварањем зазиданог прозора живопис остао јако оштећен.

Великих је прозора црква првобитно имала осам на броју: један над улазним вратима, три у олтару, два у певницама и два у другоме пољу (на северној и јужној страни по један).⁴ Уз то је и свака капела имала по један велики прозор. Сви ови прозори носе исто обележје. Сви су полукружни. Њихови су допрозорници од сиге, а тако исто и сводови њихови. У свих су допрозорници увучени иза предње површине зида за неколико сантиметара. Величином својом између њих свију истиче се прозор у олтарској апсиди. Полукружни прозор, што се налази изнад улазних (западних) врата у цркву има допрозорнице од прилике 1,30 м. високе. Прозор је од прилике широк 1,60 м., а висина његова лука износи око 0,30 м. Северни прозор у другоме пољу има допрозорнице од сиге и опека, а лук му је од сиге. Висина његових допрозорника износи од прилике 1,10 м., а ширина прозора око 0,75—0,80 м. Висина његова лука од прилике 0,15—0,20 м. Прозор, што се налази на супротној (јужној) страни, у свему је сличан њему. Прозор у северној певници нешто је виши и шири од ова два последња. Његови допрозорници (који су од сиге) уступају иза предње површине зида за 0,07—0,08 м. Прозор у јужној певници потпуно је идентичан са овим у северној.

Осем ових прозора налази се у зидовима цркве и других отвора, од којих су неки сада зазидани. Тако се испод прозора у северној певници налази један полукружан отвор, сада зазидан пологама сиге и опека. Овај је отвор сазидан од сиге и широк је 0,98 м., висок од прилике 0,80 м., а висина му лука износи око 0,32 м. Западна ивица овога отвора лежи у истој вертикали са западном ивицом прозора, који се над њим налази. Ну пошто је отвор ужи од прозора, то изгледа да је у лево помакнут. Црвена трака, која оперважава горњи прозор, спушта се доле, те уоквирава и овај отвор. Из тога би се могао извести закључак, да су у доба, када су ове траке повучене, обоје већ постојали. И у јужној се певници налази испод прозора сличан отвор, ну он је знатно у десно помакнут и исто тако је зазидан. Он се налази на висини од 1,40 м. изнад земље, широк је један метар, а висок око 0,85—0,90 м.

Слика 11.

⁴ Осем ових прозора налази се по један прозор на простору између певница и доптичних лукова што носе кубе.

У олтару има данас пет ниша: две на јужној страни, две на северној и једна на источној (у апсиди). На јужној страни до саме апсиде налази се једна квадратна ниска ниша, покривена горе дрвеном даском. На истој се страни налази у висини од 0,80 м. изнад земље, а за 0,23 м. далеко од ступца једна полукружна ниша, озидана од сите(?), широка 0,82 м., а стране су јој високе 1,20 м. У доба рестаурације живописа ове нише, по свој прилици, није било или је била зазидана. Ми смо склони веровати, да је она тек у позније време пробијена. То ће исто бити случај и са нишом, која се налази на супротној страни од ове, на месту, где су, по свој прилици, била врата, кроз која се улазило у капелицу, што је једно време била дозидана уз северну страну олтара. Оној ниској квадратној ниши на јужној страни одговара на супротној страни један велики отвор веома неправилна облика и јако изерен.

Кубе почива, као што смо већ споменули, на четири лука. Између пандантифа и тамбура посредује један појас од сите. Тамбур је доста висок. Кубе је у темену било проваљено, те је цела калота у новије доба саграђена од опека. До овога новог дела тамбур је саграђен од сите и цигаља на исти начин, као што смо то констатовали и код зидова цркве: редови сите наизменично се мењају са редовима опека. Кубе је изнутра округло, а са спољашње стране осмострано. На свакој страни има по један прозор, чији су полукружни луци од сите и од опека.

На северној страни олтара (а вероватно и на јужној) била је једно време дозидана капелица у коју се из олтара ишло кроз један отвор за врата. Њени су темељи веома плитки (око 0,20 м.) а уз то нисмо могли констатовати саства између њих и темеља цркве. Источни део темеља уз то иде изнад једне гробнице. На простору, који су ове капелице могле обухватати, налазе се многи грбови. Вероватно је, да су оне због ових грбова и биле нарочито дозидане.

Ширина цркве износи на западној страни око 10 м., а дужина је њена од прилике 26 метара.

Обе побочне капеле⁵ сазидане су од истог материјала, од кога и остала црква. Између њихних зидова и зидова цркве има органске свезе, те би се

⁵ Свакако је од великога интереса питање, чему су биле намењене ове капеле. На први поглед би скоро идентичан распоред и облик оба простора говорио против тврдње, да је једна од њих била намењена једној сврси, а друга другој. Присуство апсиде у обема говори у прилог мишљењу, да се у обема вршила света служба. Ако обе нису служиле као гробне капеле, онда је једна од њих несумњиво имала ту улогу. Имамо велики број византиских цркава код којих су гробне капеле чинили параклиси цркве. Северна капела цркве у Никеји чувала је један саркофаг са моштима. Гроб Атанасијев био је у једном

из тога дао извести закључак, да је њихово подизање истовремено са подизањем цркве. Обе су капеле скоро у свему веома налик једна на другу.

Северна капела показује на западној страни својој у висини од 1,50 м. изнад земље сигу са по гдекојом опеком. Изнад њих настаје наизменична измена редовâ сите са редовима опека̄. На овој се страни налазе врата што спајају нартекс са овом капелом. Редови опека̄ и сите, који сачињавају ову страну, не продужавају се у истоме правцу на обема странама од врата, већ теку независно једни од других. На јужној страни капеле има сасвим доле у главноме речна камена, а нађе се и сите и опека̄. Горњи део чине наизменични редови сите и опека̄. То је скоро исто случај и са северном страном. На источној се страни налази полукружна апсида. Редови сите и цигаља, што се с обеју страна ове апсиде мењају, не теку у истоме правцу на обе стране, већ сасвим независно једни од других. Апсида је саграђена од сите. Данас је јако препукла и изерила се.

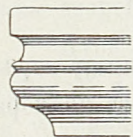
Врата, која спајају спољашњи нартекс са северном капелом, имају горњи праг од једноставнога камена, а довратници су им споља од модрога мрамора, изнутра пак од сите и опека̄ (као и западни зид лево и десно од врата): у горњем је прагу ижљебљен отвор за крило врата, која се позади затварају мандалом. Тимпанон је са стране капеле озидан од опека̄. Врата су са спољашње стране широка од прилике 1 м., а са унутрашње стране 1,04 м. Висина довратника је нешто већа од два метра а висина лука износи око 0,40 м.

На северној страни има капела један прозор, који је исте форме, а скоро и исте величине као и остали прозори на цркви. Свод му је сазидан од исте цигле, које има и у оправљеноме кубету, што се над овом капелом своди. Испод овога прозора на спољашњој страни учвршћен је у зиду један лав од камена. На растојању од 0,95 м. испод овога прозора налази се један прозорчић, који је споља једва прорезан и једном мотком затворен, а стране му се изнутра по-

углу севернога параклиса Лавре. У једноме овакоме параклису у цркви манастира св. Луке Стириота у Фокиди нађена је крстионица. Лако је могућно, да су, дакле, оваке капеле служиле и крштавању. *Евсвије* у својој црквеној историји (X₅), описујући храм у Тиру, примећује, да је на оба бока тога храма подигнут по један баптистеријум: два простора, који су комуницирали са храмом — њих је «мирољубиви наш Соломон, стројитељ Божја храма, начинио за људе, који имају потребе за очишћењем и умивањем водом и св. Духом» (X₁). Као што се из овога види, баптистерији су на И. уношени у организам цркве. Извесни знаци пак показују, да су се у северној капели Жиче држали помени и освећивало кољиво, што овој капели даје карактер гробне капеле. Г. Д-р Драгутин Анастасијевић саопштио нам је приватно, да се у Ивируну у овим параклисима сваке суботе великога поста и у дане умрлих чита помен (кољиво) умрлима.

степенo шире и достижу највећу ширину од 0,63 м.⁶ Прозорчић је веома неправилне форме и изерено је саграђен. Између овога прозорчића и споменутога прозора више њега налази се у висини од 2,50 м. изнад земље једна плоча од мрамора, хоризонтално у зид узидана. (слика 12). Плоча је профилисана и испада из зида за 0,55 м. За 0,55 м. она је и широка, а дебела је 0,14—0,16 м. На средини је плоча кроз пробушена. Отвор је на задњој страни веома узан, а у правцу ка горњој површини левкасто је проширен.⁷ И апсида има на источној страни мали узани прозор.

Апсида је од сите саграђена. Њен свод је веома испрепукао, те прети опасност, да се апсида свакога тренутка не откине од источнога зида и не сруши се. Апсида је у своме доњем делу масивно узидана. Овај узидани део покрива живопис за читавих 0,10 м. и нема са осталим зидом никакве сазе. Он је, према томе, познији од споменута живописа. Материјал, од кога је овај узидак саграђен, састоји се из опека, сите и речнога камена. Све је ово без икака реда једно на друго набацано. Апсида је широка 1,10 м., висина њених страна износи 2,17 м., а висина лука око 0,35 м.

Сл. 12.

Кубе почива на четири лука. Ови се наслањају на четири плоче, које су узидане, па вире из зидова. Плоче се налазе у угловима и имају улогу консола. Од њих је само једна (она у углу севернога и западнога зида) једноставна, а остале се састоје из два комада, од којих је један већи а други мањи. Све су оне биле омалтерисане и обојене. Источни и западни лук имају много већи испад него северни и јужни. Тамбур је озидан од сите и опека. Кубе је било проваљено, па су чак и сводови прозора били порушени. Обоје је у новије доба оправљено и опекама озидано. Кубе је и споља и изнутра округло и има три отворена и три слена прозора. Банак прозора налази се у истој висини, у којој и појас, што доле опасује тамбур. Појас је од сите и био је црвено обојен (превучен црвеном пругом).

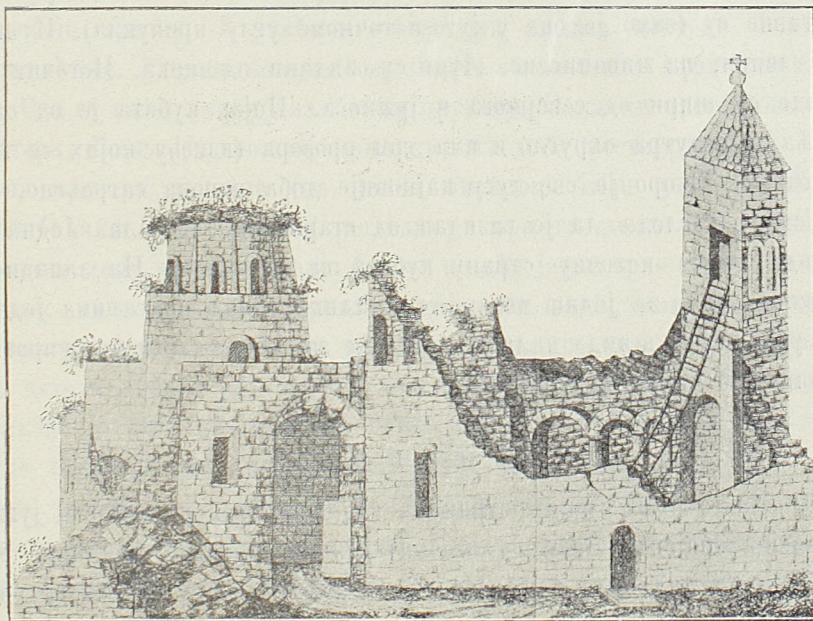
Јужна капела слаже се у главном у свему са северном капелом. Западни зид је као у северне капеле озидан доле без реда од сите и опека, а горе

⁶ И у цркве Смрти Богородичине у Никеји у северном параклису, који је служио као гробна капела, није било прозора. (У сев. капели Жиче горњи прозор је био у доба рестаурације живописа зазидан). Ту је чак и нартекс био без прозора. Упор. *Wulff Die Koimesiskirche in Nicäa* 1903. стр. 30—31.

⁷ Данас се не може поуздано одредити, чему је била намењена ова плоча. Из тога, што је у капели било тако мрачно, што је поред поменуте плоче на зиду насликано једно њело, могло би се слутити, да је капела служила као гробна капела (*Grabkapelle*), а на поменутој плочи да је горела непрекидно кака светиљка. Упор. *Wulff* стр. 31.

од наизменичних редова сиге и цигаља. На овој се страни налазе врата, што спајају спољашњи нартекс са капелом. Јужна и северна страна имају доле за један метар висине речњака, а тако исто и литографска камена и опека. Горе се наизменично ређају редови опека и сиге. Источна страна има такође доле крупна камена, опека и сиге. Горе се срета опека и сига у наизменичној измени. На истој страни и ова капела има апсиду. Свод у ове апсиде је од сиге, а предњи лук је од опека.

Врата, која воде из спољашњег нартекса у ову капелу, у главном су налик на она врата северне капеле. И овде су довратници, лук и прагови на спољашњој страни од мрамора. Изнутра су довратници од сиге и опеке, а и

Изглед Жиче 1822. год. (према цртежу у *Летопису М. С.* 13.).

Слика 13.

лук је на тој страни од сиге. На јужној страни има капела један прозор, чији облик одговара облику осталих прозора на цркви, а и величином се не издваја од ових. Испод овога прозора налази се један, сада зазидан, отвор, који је од прозора ужи, али за то нешто виши. У доба рестаурације живописа овај је створ био отворен, јер се још јасно распознаје црвен оквир, којим је био оперважен, а и свеци су (два десно, два лево) на обе његове стране симетрично распоређени. У источном углу јужнога зида, на месту где се овај сучељава са источним зидом, налази се једна ниска, квадратна ниша, која је у доба рестаурације живописа била зазидана. Ову нишу, као и ону у олтару њој

сличну, покрива горе дрвена даска 0,11 м. дебела. Ова је даска шири од нише, те на обема странама њеним улази у зид. Под је у ове нише од камена. Овака квадратна ниша (само нешто мало већа) налази се и на источноме зиду у углу, где се источни зид сучељава са северним. Ову нишу покривају горе две даске, које леже једна поред друге. Под јој је, нема сумње, био од камена, као и у мало пре споменуте нише. Апсида има на северној страни прозорчић, као и она у северној капели. Ну код ове се апсиде не даје констатовати познији уздак у доњем делу, као што смо то нашли у апсиди северне капеле.

Кубе почива на четири лука. Луци се, као у северној капели, наслањају на четири плоче, што вире из зида. Плоче су, изгледа, од литографска камена и једноставне су (само је она у југо-источноме углу препукла). И оне су биле олепшене лепом, па живописане. Луци су озидани од опека. Источни и западни лук и овде су шири од севернога и јужнога. Појас кубета је од сите. Кубе је и споља и изнутра округло и има три прозора (између којих се налазе три слепа прозора). Скоро је све ту у најновије доба понова саграђено, само онај део на Северу изгледа да је сазидан од старог материјала. Једна хоризонтална греда везује источну страну кубета са западном. На западној страни близу јужнога зида за један метар од прилике изнад врата има један велики отвор. У углу свода и зида налази се такође на овој, као и на супротној (источној) страни по једна округла рупа.

Ж и в о п и с

Кула је на трима својим странама (на северној, западној и јужној) била споља црвено обојена. Задња (источна) страна, по свој прилици, није била бојена, већ само малтером олепшена. У главном се свугде познају две пологе малтера. Малтерна се кора најбоље одржала на горњем спрату и то на јужној страни. Доња полога малтера одржала је још лепо своју загасито-црвену боју, док је горња бивала непрекидно изложена штетном утицају непогода и с тога је веома страдала. Ту је црвена боја, ако ју је било, мање више спрана кишама, а и малтерна је кора јако оштећена, нарочито на северној страни. На западној и јужној страни као да се дају констатовати закрпе од треће пологе сасвим бела малтера. На западној је страни по доњој полози живописано. Изнад уласка под кулу, а нешто испод западнога прозора на првом спрату куле, познају се две загасито-црвене пруге, које се под оштрим углом секу. Оне обележавају место, докле је допирао забат прислона, што је испред уласка под кулу стајао. У оштрине углу, који ове две пруге образују, јасно се распознаје лик једнога анђела са нимбом око главе и са једним делом од крила.

Да ли је на овој страни било још живописа, мучно је рећи. Дало би се само према извесним знацима слутити, да га је могло бити.

Прозор на јужној страни у горњем спрату куле показује само једну пологу малтера. Тимпанон му је обојен загасито-црвеном бојом. Сводница и стране му живописане су (покривене су шарама). Шаре су на модроме позађу, које је у сводници добило скоро црну боју. Источна страна овога прозора показује шару једнога стила, какав ћемо често ерести у цркви и у нартексу. Орнамент сачињава више ромбних поља, повезаних пругама, које су исте дужине као и стране ромбова. На овај начин остају између ових ромбних поља са стране по два трапезна поља (једно лево, друго десно). Шару оивичава свуда унаоколо једна бела трака. Ромбна поља имају загасито љубичасту основу, трапезна поља сиву и отворено црвену. У ромбним се пољима налазе цветови беле боје са црвеним листићима, у трапезним пољима розете са загасито љубичастим и белим листовима. Сва су поља уоквирена белим пругама. Западни прозор показује две пологе малтера. Горња је, по свој прилици, из доба рестаурације у 18. веку. Тада су ови прозори донекле (не целом висином) били узидани. Узидак је остављао слободним само северну половину горњег дела овога прозора. На томе слободном делу исликана је на беломе позађу једна врло велика и незграпна шара. Оваких мање више линеарних, неукусних шарâ, каке ћемо наћи и на странама врата у кули, има и на јужној страни прозора, испод којих провирују шаре истога карактера, кога и оне у јужнога прозора. Тимпанон овога прозора такође је загасито црвеном бојом обојен. И северни прозор на горњем спрату куле показује две пологе малтера, ну шаре нису очуване.

Капела у горњем спрату куле изнутра је сва живописана. Живопис је на модроме позађу и веома невешто рађен. Лево и десно од свакога прозора налази се по један квадратни оквир са допојасном сликом каквога свеца. Изнад прозорâ налази се лево и десно илустрован по један свети човек, који су окренути један другоме. Испод прозора иде једна зона четвоространих поља са геометриским фигурама. Обично су то кругови беле боје на модро-плавоме позађу. На источном зиду налазе се северно од полукружне нише ликови св. Константина и Јелене, а изнад њих се пружа један орнамент, састављен из више редова геометриских фигурâ, сада веома избледелих.

У простору испод куле представљена је на таваници сцена *Четрдесет мученика*⁸ уморених у залеђеноме језеру. На средини таванице представљен је Исус

⁸ Култ четрдесет мученика био је веома распрострањен на И. То посведочавају пре свега многобројни храмови, параклиси, капеле посвећени њима. Велика црква код Јерусалима подигнута у част св. Саве Преосвећенога имала је параклис четрдесет мученика. Једна од капела у Јерусалиму, у којој су приликом бављења у њему познатога рускога

Христос, а испод свода лево и десно престављено је по двадесет мученика, изнад чијих глава лебде венци мучеништва. На северноме и јужноме зиду

поклоника светих места на Истоку, Василија Барскога, служили православни, била је посвећена у част четрдесет мученика (и налазила се под звонаром). Тако исто и на Синају на гори Хориву једна света обитељ посвећена је овим мученицима. Црква манастира Кеиропотаму на Атосу има за патрона ове мученике, а Лавра св. Атанасија и Дохиариу имају по један параклис четрдесет мученика. Од једанаест малих цркава, које се налазе у огради хиландарској, једна је такође посвећена имену четрдесет мученика. У Цариграду се у средини вароши близу Бронзанога Тетрапила налазила велелепна црква четрдесет мученика, коју Андроник беше изабрао за свој гроб. Св. Сава је, као што је познато, био прво сахрањен у цркви четрдесет мученика у Трнову. Осем у Жичи ми налазимо сцену четрдесет мученика илустровану и у Студеници (у попречноме простору јужнога портала) и у Грацу (веома фрагментирано) — овде с једне и с друге стране врата, што воде у јужну капелу, Пада у очи да је у сва три маха овој сцени место на улазу. Г. Др. Драгутин Анастасијевић приватно нам саопштава да је исту појаву запазио у манастиру Кеиропотаму. То, по свој прилици, има свога узрока, ну овај се не даје тако лако открити. Народно веровање не може нам пружити кључ за разрешење. Иначе је обичај у једноме крају Србије (у смедеревскоме Поморављу) да се на овај дан (као и о Тодоровој суботи) нешто после по ноћи на раскрсницама ложе ватре, преко којих и старо и младо прескаче. Ово је остатак паганскога обичаја, да се, ради очишћења, пред кућама пале ватре и преко њих скаче. Уз то се на тај дан месе т. з. младенчићи, четрдесет колача од брашна, савијени у облику кобасице и изданком од лескова дрвета на три места убодени (у Нишу ови колачићи имају облик мале деце). У Срему се на дан четрдесет мученика (9. марта) излази у винограде и по обичају се испија по четрдесет чаша у част свакога од њих (*Војислављева Споменица* стр. 2—6). Из свога се види, да је дан четрдесет мученика веома популаран. Он је познат под именом *Младенци* (т. ј. четрдесет младенца уморених мученичком смрћу). У натпису златом извезену на покрову кивота кнеза Лазара у Раваници вели се Лазару: «Сабери хор („лик“) твојих сабеседника, светих мученика и са свима се њима помоли Богу, који те је прославио, јави („взвѣсти) Георгију, покрени („подвигни“) Димитрија, убеди оба Теодора (разуме се Т. Тирон и Т. Стратилат), ухвати („поими“) Меркурија и Прокопија, и четрдесет мученика Севастиских не остави, у њихову мучењу војују твоји драги синови, кнез Стеван и Вук» (*Л. Стојановић* Записи и Натписи 188). Овде се четрдесет мученика спомињу упоредо са светим ратницима (св. Борђем, св. Димитријем, св. Теодором Тироном и Теодором Стратилатом, св. Меркуријем и св. Прокопијем), поуздано с тога, што су и четрдесет мученика били војници. Свима овима треба да се обрати кнез Лазар, који је својом мученичком смрћу њима раван, те да у Бога испроси помоћи за своје синове. И ови војују за свету веру хришћанску, за коју су изложени мукама, сличним онима, које су они свети војници пропатили. Већ самим тим дакле, што је у мученичкој смрти четрдесет војника била оличена мученичка борба српских синова са огорченим противницима Крста, могла је сцена, у којој је илустрован мартиријум четрдесет мученика, постати омиљен предмет престављања у нашем живопису. Мученички венац отвара двери у обиталиште блажених. Кроз двери мучеништва улази се у царство небеско. Отуда је слика, на којој је престав-

налазе се овде исписане повеља и хрисовуља Стевана Првовенчаног манастиру Жичи.⁹ Оне заузимају скоро целу површину зида. Сасвим доле је исликан орнаменат завеса (Draperieornament). На самоме улазу под кулу престављен је лево (на јужној страни) св. Петар са црквом на глави, а десно св. Павле

љено мучење четрдесет војника, имала да каже онима, што су улазили у цркву, да се не устежу прекорачити праг на вратима мучеништва у славу своје вере хришћанске. Само би се на овај начин могла, донекле, растумачити околност, што је сцена четрдесет мученика обично илустрована на улазима у цркву или у њене споредне просторе. Вероватније је пак да ту више играју улогу узроци чисто конструктивне природе. Простор пред улазом био је веома zgodан да на њему нађе места ова композиција. Иначе би тешко било веровати, да је ту имала кака утицаја околност, што се велелепна црква четрдесет мученика у Цариграду налазила поред Бронзана Тетратила (*πλησίον τοῦ Χαλκοῦ Τετραπύλου*). Диканж овако објашњава *Tetrapylum aereum* у Цариграду: «*Tetrapylum fuit aedificium altius, quattuor portis pervium, cui adnexae erant porticus, in quas per has portas ibatur*». (*Constantinopolis christiana*, lib. II стр. 179).

О вечерњу (на «хвалите» и «слава») пева се једна химна Јована Дамаскина, у којој се четрдесет мученика доводе у везу са четрдесетодневним постом пред страсну седмицу: «Стрѣносоци Хѣви всечѣстныи постѣ свѣтлѣишию съдѣласте паметию славнаго вашѣго страдаѣниа, м бо суще четвородесетодѣвницоу шѣщаѣте, спасительнѣи стрѣти побѣще се вашимъ иже по Хѣб страдаѣнѣмъ. Тѣмже имоуще дрѣзновеѣиже, молитесе въ мирѣ достигнути намъ тридневно въскрѣсение, бѣ и сѣа душамъ нашимъ»; (према једноме минијеу за март из XV века (1473. год.), рукопис Нар. Библиотеке Бр. 162|684). Ваља имати на уму, да дан четрдесет мученика увек пада у велики пост. Када се узме у обзир, у коликом је уважењу код нашега народа овај пост, онда ће се лако растумачити, откуда су могли постати популарни мученици, у којима је овај пост био у неку руку символичан.

Сцена је веома живо престављена. Илустрован је онај моменат, кад четрдесет мученика, потпуно наги, стоје у залеђеноме језеру при ужасноме мразу, а са неба силазе венци мучеништва на њихову главу. Само један није могао издржати, већ је побегао у топло купатило, што се одмах до залеђена језера налазило. Пу у накнаду за њ скочио је у залеђено језеро незнабожачки чувар њихов и примио венац мучеништва. О животу четрдесет мученика види: *Miklosich Vitae Sanctorum-Viennae* 1847. стр. 1—13 и *Рукопис XIV века Народне Библиотеке у Београду Број 468 (104)* лист 278 а. Сцена је пуна драмских појединости. Ко би прочитао беседу Григорија Цамблака у похвалу четрдесет мученика, (налази се у манастиру св. Павла на Атосу. Упореди *Успенскии II. Первое путешествие въ аѣонскіе монастыри I, 2 стр. 24. и 51.*) мислио би, или да је сликар ову проповед имао пред очима, или да је проповедник под утицајем слике био. О овој сцени упореди и *Нову Искру* 1906. стр. 346.

⁹ *Miklosich Monumenta Serbica* бр. 18. *Šafarik Pamatky* бр. 7. Исправку ових натписа доноси *Гласник С. У. Д.* 56. стр. 360.

са књигом на глави.¹⁰ На западноме зиду престављен је северно од врата краљ Радослав („Радслѣв краљ“), а јужно Стеван Првовенчани (према Давидовићу¹¹ натпис је био: „Стефанъ првовѣчанъ краљ“). Горе је престављена једна интересантна сцена, у којој је илустрована једна црквена химна:¹² У средини на једноме пространоме престолу седи Марија и држи малог Христа. Изнад ње анђели; десно од ње долазе св. краљеви на поклоњење Христу; лево задивљени пастири. Доле испред Марије две женске фигуре у живоме покрету, веома налик античким фигурама. Она лево носи на глави вертеп (пећину), она десно јасле. Прва персонификује Земљу, друга Пустину. У веселоме догађају узели су учешћа и поглавари: државни и црквени. Иза девојке на десној страни престављен је краљ у пратњи својих великодостојника, а иза оне девојке лево престављен је св. Сава са кадионицом у десној руци. Њега прате архиепископи и духовници са интересантним шапама на глави, а пред њим иде један исти такав монах са светњаком у рукама. Више ове сцене лево и десно насликан је по један канделабар, између којих се налази круг са осмокраком звездом. На супротној источној страни више улаза престављена је сцена: Христос тражи, да пусте к њему децу: Исус ставио руку на главу Игњата Богоносца (насликана као дете.)

Спољашњи нартекс био је, као и кула црвеном бојом обојен.¹³ На јужноме делу западне стране његове као да се познаје, да је било два слоја лѣпа. Из-

¹⁰ Тако се исто и у Кахрие-Цами у Цариграду ап. Петар и ап. Павле налазе лево и десно од врата, која из другог нартекса воде у цркву, (*K. Barth Konstantinopel* стр. 73. фиг. 27.) а у цркви ап. Петра и ап. Павла у Трнову с једне и с друге стране царских двери на зиду спољашњег нартекса налазе се мозаичне иконе Петра и Павла.

¹¹ *Летопис Магице Српске* 13.

¹² Химна Јована Дамаскина: „Шта ћемо ти принети, Христе, који си се јавио на земљи као човек нас ради? Свака ствар, која је од тебе постала, подноси ти благодарност: ангели песму, небеса звезду, маги даре, пастири чуђење, земља *вертеп* (пећину), *пустина* јасле: ми пак девичанску мајку. Боже, који си пре свих векова, помињу нас“. Види *Н. Искра* 1906. стр. 343. и *J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters* стр. 111.

¹³ *G. Gabriel Millet* професор из Париза пише нам овим поводом, да су цркве на Атосу потпуно обојене црвеном бојом. Ну ово варварско бојење је, према његовој мишљењу, модерно. У Мистри се може наћи нешто слично овоме у Жичи, а тако исто и у Маћедонији. Орнаментат у облику шаховске табле, који се налази с поља на западноме зиду Жиче, имитација је како вели Мије у своме писму, шара од опека. Ове се дају често констатовати у црквама Маћедоније и Грчке, а и у нас код Лазареве цркве у Крушевцу. Из снимака *Г. Б. Таназовића*, доцента Београдског Универзитета, види се, да је и код цркве у Наупари било истога орнамента

Г. Др. Драгутин Анастасијевић извештава нас, да је на Атосу саборни храм манастира Пантократора споља цео црвеном бојом обојен, а тако исто и у Кутаумусиу и Дионисиу.

гледа, да су обе малтерне коре биле, као и на кули, бојене црвеном бојом. За ону доњу може се то са поузданошћу тврдити. Доња малтерна кора задржала је и дан данас своју загасито црвену боју, док је ова боја на горњој малтерној кори могла бити мање више спрана кишама и непогодама. На ступцу што на овој страни испада на самоме углу, где се западни зид сучељава са јужним, познаје се горе један фрис од шара. Ове почивају на доњој малтерној кори и имају облик шаховских поља. Поља су обојена бојом угасито црвеном и кестењастом. Како се овај фрис даје констатовати не само на северној и западној страни споменутог ступца, већ у истој висини и на самоме зиду нартексову (сада је, на жалост, овде леп сасвим отпао), то се даје извести закључак, да је речени фрис ишао целом дужином западнога зида нартексова. Да ли се он продужавао на јужноме и на северноме зиду његову, није могућно данас рећи, по што је тамо сада леп сасвим отпао. И стране округлих прозора обојене су црвеном бојом. На њима није било шара. Прозори су сада зазидани. У доба рестаурације живописа и цркве они су били отворени. То посведочава околност, што су њихови отвори на унутрашњој страни уоквирени црвеном траком, а живопис је подешен тако, да су фигуре лево и десно од отвора прозорских симетрично распоређене (Ово се данас даје распознати само код севернога округлога прозора). Фигуре, које се налазе испод прозора, мање су од оних осталих фигура на овоме зиду: подешаване су, дакле, нарочито према овоме прозору. Прозори су, према томе, зазидани, вероватно, тек у 18. веку, ну зазидани део као да није превлачен лепом. Изгледа, да су остали прозори у нартексу у доба поменуте рестаурације били зазидани, а тако исто и врата на северној и јужној страни. Преко овако зазиданих прозора дошао је за тим слој малтера, па је на тако добивеној малтерној кори живописано. Стране прозора на јужној страни нартекса показују два слоја живописа (у оних на северној страни није се, у опште, одржао леп). У колико се може судити по једноме делу шара, које сада

У Ивируну је саборни храм само делимице црвено обојен, а параклиси су потпуно црвени. У Ватопеду су обојени црвено саборни храм, параклис Преображења, параклис св. Трифуна и многе ћелије. У Дохиарну су кубета на саборноме храму црвена. На јужној обали Преспанскога језера налази се једна мала црква (коју мештани зову «св. Петар») чији су зидови споља превучени малтером и бело обојени. По овакој основи сликан је црвеним пругама орнамент, који подражава шарама од опека (упореди цркву св. Апостола у Солуну и др.). Vide Извѣстіа рускаго археологическаго института въ Константинополѣ IV, 1 1899. стр. 60. Црква је из 1410. год. Миљунков вели, да се ово срета често у сеоских и манастирских црквама у Бугарској око Софије. *Ibidem* стр. 143. Скоро исто сретамо и у Руденице (крушевачки округ, недалеко од манастира Велућа). Зидна платна су споља ишарана црвеним пругама тако, да стварају илузију, е су озидана од наизменичних редова тесаника и опека.

извирују испод узидане масе камења, доњи живопис показује кружна поља и читав комплекс врежâ (Ranken) око њих. Тако се на западној страни предњег прозора јужнога зида види један део великога кружнога поља на отворено црвеноме позађу. Око њега врежаст орнаменат плаве боје. Контуре су орнамената плаве, оивичене лево и десно једном узаном белом траком. На западној страни задњег прозора налази се исти такав орнаменат, ну све је ту на зеленоме позађу, а вреже је црвене боје. На горњој малтерној кори, у колико она провирује иза узиданог материјала на задњем прозору јужнога зида, дају се констатовати разне геометриске фигуре на белој основи: познају се делови круговâ, који затварају розете као чивит модро-плаве боје, Кружну линију чини једна трака жуте боје оивичена модро-плавим линијама. Рагастови прозорâ и врата на јужној страни били су споља црвеном бојом обојени. Несумњиво је исти случај био са прозорима и вратима на северној страни. Сада је тамо леп сасвим отпао, а рагастови прозора нису се очували, те је немогућно рећи што поузданог. Своднину и стране улазних (западних) врата на нартексу ресе шаре, које имају исти карактер као и оне са кулиних прозорâ. У темену свода налази се круг са осмолисном розетом унутра, а од њега се лево и десно разилази вреже од линија, које се укрштају и тако образују поља. У ова су поља унети цветови разне боје и разна облика. По две црне паралелне пруге оивичавају ове шаре лево и десно. Ове пруге обилазе око жљебова, у којима су били чепови за двокрилна врата. Шаре почивају на позађу као чивит модроме. Врло много има сиве (резедасте) боје. Уочљиви су многобројни бели прашници и тучкови цветова.

Све остало, што је од живописа сачувано на западној и јужној страни нартекса упућује на живопис који се донекле слаже са живописом у цркви. Оба су, нема сумње, из доба рестаурације. Данас се на северној половини западнога зида у нартексу једва назире фигуре светаца, који су у зонама једни више других били поређани. Они махом држе у рукама развијене свитке (Rollen.) И јужни прислон (пред јужном капелом) показује на унутрашњој страни живопис. Сцене, које су ту илустроване, односе се на Крштење Исусово од Јована. Ово би, можда, говорило у прилог мишљењу, да се у јужној капели крштавало. Позађе је слика бело. Оне носе обележје живописа 18. века.

Права црква показује на својим улазним вратима шаре, што носе исто обележје, које и оне шаре са прозора на кули. Данас су ове шаре сачуване само у своднини врата. У ромбоидна поља, која се једна за другим нижу, унети су цветови. Шаре оивичава лево и десно црна трака, а и поља су повучена црним линијама. Цветови су бели на сивој основи. Тространа поља, која остају између ових ромбоидних, испуњавају такође цветићи. Малтерна кора западнога

зида, у коме су отворена ова врата, носи живопис из доба рестаурације цркве. Ну ова се малтерна кора налази изнад оне малтерне коре, на којој почивају споменуте шаре у сводњини врата. То је знак да су шаре ранијега датума него живопис на горњој малтерној кори.

Шаре истога карактера налазимо и у олтарским прозорима. Јужни прозор у олтару показује и дан данас два слоја живописа. Од горњег је сачуван само фрагмент перваза, који је, несумњиво, оивичавао ликове каквих светаца. То су четворолисне розете, наизменично црвене и зелене боје. Између њих су уметнути трolistи жућкасте боје. По једна црна пруга оивичава ове шаре лево и десно, а ове опет оперважава по једна трака црвене боје. Све је на белој основи. Овај орнамент носи карактер осталих орнамената у цркви, који су истовремени са живописом из доба рестаурације. Доња малтерна кора носи шаре истога стила, ког су и оне шаре на прозорима капеле у кули. Орнамент сачињавају шестострана поља, повезана међу собом вертикалним линијама, те тако остављају између себе по једно трапезно поље лево и десно. У пољима се налазе цветови беле и љубичасте боје са белим прашницима. Основа је модроплава. Линије, што уоквирују ове шаре, као и оне, које чине стране појединих поља, беле су боје. Шаре истога карактера наћи ћемо и код прозора, што се налази у олтарској апсиди. Поља се разликују од оних у мало пре споменута орнамента само у томе, што оне стране, које образују оштре углове у шестоуглу, нису више праве, већ је свака од њих састављена од два конкавна лука. У овим се пољима налазе цветови љубичасте боје на модрој основи, док су цветови у оним пољима трапезним (што се између шестостраних поља лево и десно налазе) на отворено-плавој основи. Све су линије беле боје. Шаре су уоквирене лево и десно белом траком, коју опет оивичава црвена пруга. Лево и десно од овога прозора познаје се јасно, да је малтерна кора, на којој почива живопис апсиде, озго прикрпљена за малтерну кору, на којој почивају споменуте шаре. Да не би прва изнад друге стрчала, ивице су изглађене тиме, што су премазане малтером, па је тако добијена малтерна трака обојена црвеном бојом. На тај начин омогућен је неприметан прелаз између горње малтерне коре, на којој почива живопис у апсиди, и доње малтерне коре, која носи поменути орнамент. И северни прозор у олтару носи шаре истога карактера. Исто ћемо наћи и у прозорâ северне и јужне певнице. И код прозора северне капеле (на северној страни њеној) очуван је фрагмент шарâ истога стила. Нарочито су лепо очуване шаре у јужnome прозору другог поља (више јужних врата), који је у доба рестаурације цркве био зазидан. Орнамент се састоји из кругова, који се укрштају и додирују, те тако образују непрекидан ред четворолистâ. Поља су загасито љубичасте боје са једним малим кругом беле

боје у средини. Листови су до половине црвени, а од половине плави. Кружне су линије беле. Оквир шарā чини бела трака, коју опет оивичава црвена пруга. Како је прозор у доба рестаурације био зазидан, то је несумњиво, да су и ове шаре раније од живописа из доба рестаурације. На странама врата западних у јужној капели (оних што воде у нартекс) налази се у средини једна трака модро-плаве боје, која иде цик-цак, а углови су испуњени линијама, паралелним са овом траком. Овака иста шара даје се запазити и на потрбушју своднине врата, што из јужне капеле воде у цркву. Овде се опет јасно распознаје, да малтерна кора, на којој ове шаре почивају, улази испод малтерне коре, на којој је живопис из доба рестаурације. И у обема квадратним нишама јужне капеле наћи ћемо исте оваке шаре. Трагова од њих сретћемо и у квадратној ниши олтарској, као и у оној у северној капели.

У самој се цркви на неколико места јасно распознају два слоја живописа. Ово се најјасније даје констатовати у северној и јужној певници. Живопис у овим двома певницама почива на малтерној кори, која улази испод малтерне коре, на којој почива живопис зидова, што се продужују лево и десно од певница. Ово је нарочито очито на предњим ивицама северне певнице, где је отпао лђп, који је невидљивим чинио прелаз горње малтерне коре у доњу. Ту се сасвим јасно распознају две малтерне коре једна испод друге. Очеvidно је према томе, да је живопис обеју певница старији од живописа на горњој малтерној кори. Како по свему изгледа, да шаре у прозору јужне певнице почивају на истој малтерној кори, на којој и живопис јужне певнице, то је сасвим природан закључак, да су обоје из истог доба. Ми смо и на осталим местима већ констатовали, да су шаре истог карактера, кога и ове у јужној певници, старије од живописа из доба рестаурације. И за три слике, од којих се једна налази у тимпанону западних врата цркве, а остале две у тимпанима врата, што воде у северну и у јужну капелу, може се рећи, да су старије од осталог живописа. Ту се даје одмах констатовати, да малтерна кора оба тимпана улази испод малтерне коре, на којој почива живопис зидова. Изгледа исто тако, да се и малтерна кора тимпанона западних врата непосредно продужава у своднину врата, на којој су познате шаре, раније од живописа из доба рестаурације. Ми смо већ споменули, како се и у олтару на јужном прозору дају констатовати два слоја живописа, од којих горњи носи обележје живописа из доба рестаурације, а доњи носи обележје оних шарā са прозора на горњем спрату куле. Исто смо тако навестили, да и на прозору апсидину малтерна кора, на којој почивају садашње шаре, улази испод малтерне коре на зидовима апсидиним. И у побочним се капелама могу на неколико места распознати два слоја живописа. У апсиди јужне капеле види се испод садашњег живописа

један велики део доње малтерне коре обојене бојом као чивит модром. На ивици, на којој се квадратна ниша источнога зида јужне капеле сучељава са северним зидом капелиним, познаје се такође један део доње малтерне коре, обојене модро плавом бојом. Да је испод горњег живописа било још једнога, распознаје се и на ивици, где се квадратна ниша јужнога зида сучељава са источним зидом јужне капеле. Тамо, где се ове нише састају са зидовима, може се одмах видети, да су се поменуће шаре у овим нишама продужавале испод горње малтерне коре, на којој почива садашњи живопис. И у северној капели познаје се на условима апсиде испод данашњег живописа старији живопис.

На овај начин ми можемо сасвим поуздано изићи с тврдњом, да су слике у северној и јужној певници као и оне у тимпанима западних врата цркве и врата, што воде у северну и јужну капелу, старије од осталог живописа у цркви. У тимпанону западних (царских) врата илустрована је допојасна слика Богородице у пози *Orans*-а на ултрамарин-плавој основи, само је сасвим доле основа зелене боје. Запис *ΜΗΡ*, који се на левој страни познаје, има писмена беле боје (онај десно је оштећен). Слика је много страдала, а уз то је веома слабо осветљена. У тимпанима врата, што воде у северну и у јужну капелу, илустрован је по један арханђео у допојасној слици. Они држе у десној руци куглу, а у левој скиптар. У јужној певници илустровано је на источном зиду Распеће,¹⁴ а остала два зида показују шест апостола: јужни по једног лево и десно од прозора: а западни њих четворицу. Онај десно од прозора има тонзур, а у левој руци држи јеванђеље, док десном руком благосиља. Он је обележен ка „сѣм Лука“¹⁵ Онај лево држи свитак. Од оне четворице на западном зиду јужне певнице само су двојица потпуно очувана, а друга су два без главе. Само један од њих носи књигу,¹⁶ а остали држе свитке. У северној је певници на источном зиду поуздано било „Скидање с крста“. Сцена је данас скоро сасвим уништена. Сачувани су само десна група, где су две женске и један човек; једно парче крста на коме је Христос био распет и доњи део од лествица што су биле прислоњене уз крст. Од Никодима, који се на њих био попео, да скине тело Христово, познају се сада на лествицама само стопале. На осталим зидовима представљено је шест апостола: на север-

¹⁴ Опис Распећа у Жичи и у другим црквама Србије види у нашем чланку „Иконографија манастирских цркава у Србији“, *Н. Искра* 1906. стр. 343.

¹⁵ Није ретко, да се св. Лука у византиској уметности представља са тонзуром, на пр. *Schlumberger N. Phocas*, фигура на стр. 449.

¹⁶ Свечи са књигама представљају јеванђелисте. Само апостол Павле носи књигу својих посланица место свитка. Овај овде светац представља ап. Павла, судећи по типу, који је у византиској уметности за њ утврђен.

номе по један јеванђелист лево и десно од прозора; на западноме четири фигуре, од којих је само једна потпуно очувана, а остале су до испод половине оштећене. Све су ове фигуре, како у јужној тако и у северној певници, у природној величини престављене.

На западној страни цркве налази се, као што смо већ споменули, у тимпанону улазних (царских) врата допојасна слика Матере Божје у пози *Orans*-а. Лево (јужно) од врата престављени су св. Косма (Кузман), св. Пантелеимон и св. Дамјан,¹⁷ а десно од врата два арханђела држе медаљон, у коме је допојасна слика (биста) Христова. Изнад врата заузима цео горњи простор Смрт Богородичина,¹⁸ тако компонована, да самртна постеља Богородичина са гомилом лица, што око ње стоје, заузима место између врата и прозора, а лево и десно од прозора распоређени су апостоли у облацима. Изнад прозора као да анђели нешто носе горе пут неба.

На јужноме зиду првога поља очуване су: у тимпанону врата допојасна слика једнога арханђела (о којој смо већ говорили), западно од врата две фигуре светитељске, а источно три свеца. Горњи делови ових фигура уништени су данас. Изнад врата престављена је допојасна слика једнога свеца са дугачком брадом у пози *Orans*-а. Северна страна овога првога поља у цркви у свему се слаже са јужном.

На јужној страни другога поља у цркви престављена су четири света ратника.¹⁹ Они су били насликани на малтерној кори, која је покривала зазидани прозор на овој страни. Кад је овај прозор отворен и кад су доле врата пробрђена, онда су фигуре св. ратника јако страдале. Она два у средини скоро су сасвим уништена. Горе је илустрован „Улазак Христов у Јерусалим.“ На северној страни овога поља била су такође илустрована четири св. ратника. Они су тако распоређени око прозора и врата, да су ови у доба рестаурације могли остати незазидани.

На северној страни трећег поља (в. **слику 14.**):

1, 4, 3, 6) по један светац; 2, 5) по један светац (*Kniestück*); 11) улаз у северну певницу; 8) прозор; 7) сцена *Noli me tangere*; 9) сцена са Неверним Томом (накнадним малтерисањем јако оштећена); 10) анђео се јавља

¹⁷ Св. великомученик Пантелеимон, лекар, патрон лекара, уморен мученичком смрћу 303. године у Никомедији (слави се у византиској цркви 27. јула). Јустинијан беше у његову част подигао цркву у Цариграду, где су биле пренете његове кости. Карло Велики их је пренео у Галију, где сада почивају у Лиону и у познатој цркви св. Дениса код Париза. Неумитни врач, „бесребрници“ Кузман и Дамјан рачунају се у патроне медицине (славе се 1. јула и 1. новембра)!

¹⁸ Опис и зависност од црквених песама види *Н. Искра* 1906. октобар.

¹⁹ *Ibidem*.

Захарији пред олтаром; 12) два свеца; 13, 14) орнаменти (насликани); 15, 16) орнаменти (насликани); 17) један свети ратник; 18) један светац.

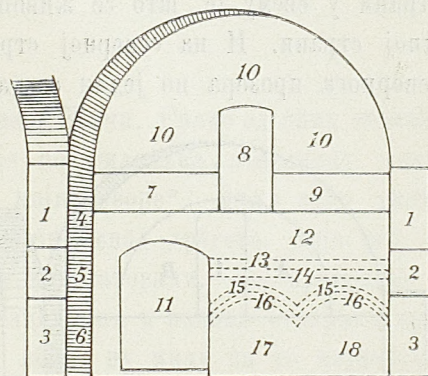
На јужној страни трећег поља (в. слику 15.):

1 прозор; 2 отвор за јужну певницу; Г А, В. сцена: Силазак св. Духа на апостоле (Тројица). У пољу Г дванаест апостола у круг поређаних (седећи) На њих озго слећу језици у облику пламена. У пољу А представљене су две личности, од којих она напред има оригиналну капу на глави, а она позади носи штит. Изнад њих сачуван фрагментира-ран запис ..ЫЦН (= ЄЗЫЦН). У пољу В су представљене три личности, од којих она напред има оригиналну капу. Руку је подигла чудећи се. Од осталих двеју личности једна носи штит.²⁰ Све остало на овој страни у свему се слаже са северном страном истог поља.

На простору између триумфалнога лука и источнога лука, што носи кубе, илустрован је у средини Христос у допојасној слици, а лево и десно од њега по један анђео. На

простору, што лежи на супротној страни између западнога лука, који носи кубе и лука паралелнога триумфалноме луку, представљена је *Тајна вечера*.²¹ На потрбушју лукова у овоме пољу (трећем) представљени су медаљони са бистама светаца. Само се на средини налази круг са орнаментом унутра.

У апсиди олтарској представљена је процесија архиепископа (по четири архиепископа лево и десно од прозора на апсиди) Испод њих лево и десно од нише по четири допојасне слике светаца у квадратном оквиру²² Сасвим доле зона квадратних поља са геометриским фигурама (по шест фигура лево и десно од нише.) Оне обележавају позадни наслон седишта за духовна лица, што су у олтару чинодејствовала. (Као седишта служила су два степена што иду дуж

Слика 14.

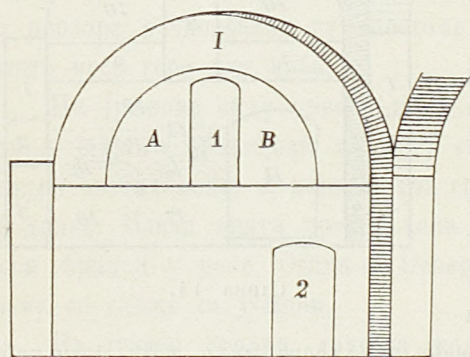
²⁰ Овај тип представљања Тројица јавља се поред уобичајенога типа, где се у доњој зони представља «свет» (космос) са језицима у једном чаршаву (или у крилу). Разноврсни народи, чије су језике апостоли силаском светога Духа на њих научили, представљени су овде у доњој зони. Сваки је од ових народа мање више окарактерисан нарочитим обележјем. Они су обузети чуђењем, слушајући апостоле, где говоре њиховим језицима. Упореди и интересантну сцену Тројица у минхенскоме псалтиру, који је Стјеговски објавио прошле године (*Die Miniaturen des serbischen Psalters* 1906. табл. IX (22).

²¹ О Тајној вечери у нашим манастирским црквама види *Н. Искра* 1906. стр. 344.

²² Имена њихова забележена су у опису Давидовићеву *Летопис* М. С. 13.

целе апсиде доле). Лево и десно од јужнога прозора у олтару престављен је по један светац. Испод прозора налазе се илустрована два допојасна лика у квадратном оквиру. Малтерна кора, на којој овај живопис почива, несумњиво је покривала цео остали простор до апсиде и до онога дозитета, што појачава стубац, на који се наслања лук за кубе. На овоме је дозиту доле насликан један арханђео, више кога су престављена два свеца. Сасвим при врху престављене су такође две фигуре светитеља. Онај дозидак на северној страни у свему је, што се живописа на њему тиче, идентичан са овим на јужној страни. И на северној страни олтара престављени су лево и десно од севернога прозора по један светац (сада пробијањем ниша оштећени), а испод

Слика 15.

прозора две допојасне слике светаца у квадратном оквиру. На источном зиду олтара, који се на обе стране сучељава са олтарском апсидом, престављен је лево и десно по један светац, а више ових илустрован је по један стилит („столник“).

У северној капели скоро је цео живопис оштећен. Једино је на северној и источној страни још нешто очувано. На северној страни више горњег прозора илустровано је „Вавеђење“ (Улазак Богородичин у храм), а источно од овога про-

зора, више оне профилисане плоче од мрамора, што из зида испада, престављена је Смрт једнога архиепископа (или епископа). Све је остало на овој страни тако фрагментирано, да се више не може распознати композиција, која је овде или онде била насликана. У апсиди ове капеле (на источној страни) илустрован је испод прозора „агнец“ на св. трпези, а лево и десно од њега престављен је по један светац.

И у јужној је капели живопис јако оштећен. На северном зиду илустрована су доле четири свеца, а горе је престављена једна серија сцена, које су веома страдале. Неке су од њих скоро сасвим уништене. У апсиди се изнад прозора налази Богородица у пози *Orans*-а, а лево и десно од ње видимо арханђеле Михаила и Гаврила. Доле с леве (северне) стране прозора престављени су св. Григорије и св. Василије, а с десне (јужне) св. Јован и св. Атанасије. На зиду источном лево од апсиде престављен је св. Лаврентије, а десно св. Авива. Поврх ова два последња престављене су Благовести и то тако, да на једној страни апсиде стоји арханђео, а на другој Марија. На западном су зиду илустровани св. Артемије и св. Прокле.

На јужноме зиду је више прозора престављено „Распеће“, а с једне и с друге стране прозора *Пренос моштију св. Стевана*²³. Лево је илустровано: „црѣ патријархъ и вѣ зборъ исходитъ прѣмо мощь сѣо Стефана,“ а десно: „несуть мощь сѣго Стеф(ана) игумни пове и дѣаконъ.“ Испод прозора насликано је више лица у проскинеси (фигуре су сићушније од осталих на овоме зиду). Доле су престављени: лево (источно) од доњег зазиданог отвора св. Митрофан и св. Григорије Ниски, а десно св. Димитрије и св. Георгије.

II

Читавих седам векова има иза себе црква у Жичи. Свако од ових столећа остављало је трагове на њој и исписивало је по зидовима повесницу њену. Руине њене постају на тај начин „мртваци који говоре“. Ваља само умети читати њихов језик. Они слојеви живописа један испод другог, које смо на више места у цркви и у спољашњем нартексу констатовали, оне преправке у сводовима цркве и у кубетима њеним, они зазиђивани и понова отворани прозори најречитији су сведоци њене прошлости, нѣми, ну ипак за то најпоузданији. Они треба да нам помогну расветлити питање, да ли пред нама стоје они исти зидови, који су негда поздрављали првога архиепископа независне цркве српске, св. Саву; да ли се у живопису даје открити слика, на којима су се могли заустављати погледи његови. Да се јасно одвоји оно, што је раније, од онога, што је позније; да се и једно и друго може успешније анализовати, те да се даде створити бар приближна слика о првобитном изгледу цркве, неопходно је потребно знати историју саме цркве и свеколики ред

²³ *Л. Ковачевић* (*Starine X* стр. 258) је мислио, да је у овој сцени престављен пренос тела Стевана Првовенчаног. У цару би био престављен Душан или Урош. На основу тога могло би се извести, да је тело краља Стевана по други пут преношено у Жичу, као и то да је црква по други пут била живописана. Ми не бисмо рекли, да је у овој сцени престављен пренос тела Стевана Првовенчаног. У запису се јасно означава «Свети Стеван». Познато је пак, да је Стеван Првовенчани у калуђерству добио друго име, које би несумњиво било овде забележено, да се он мислио. Уз то изгледа, да је Стеван Првовенчани добио службу своју тек у 17. веку (Упореди и *И. Руварац* Пећски патријарси стр. 64). Како су се уз то сви владоци српски од Немање звали Стевани, то би тешко било доказати, да би овде требало да се мисли баш на Стевана Првовенчаног. Нама изгледа природније гледати у овој сцени *Пренос моштију св. Стевана првомученика*, чије су кости из Јерусалима у Цариград пренете под Пулхеријом и Теодосијем II год. 428. На дан Преноса моштију св. Стевана (2. августа) држи се и дан данас сабор у Жичи. Св. Стеван је уз то био омиљен светац у Немањића (*Monumenta Serbica* стр. 74., 78., 168. Упор. *S. Ljubic* *Opis jugoslavenskih povaca 1875.* стр. 26., где се вели, да је св. Стеван тек од Уроша I био изабран за патрона Србије).

црквене и манастирске службе у њој, какав је био у разним периодама времена. Ну ни за једно ни за друго ми у нашој литератури немамо списа, који би послужили као помоћна средства. Отуда је један критичар уметности у нас принуђен да оставља поље свога рада, па да, и против воље, прелази у област повесничара и литургисте. Он је приморан, да за туђе грехе понесе тешки крст одговорности на својим плећима. Отуда би изгледало веома чудновато, ако би се захтевало од једнога хисторичара уметности, који тражи да се помогне колико му је то могућно, да он исцрпно расправља питања, која на првоме месту имају да занимају једнога повесничара политичке или црквене историје српске. Његов специјалан задатак, свакако, није, да строгој анализи подвргава критичност извора и да претреса спољашње и унутрашње односе у држави српској. Кад је већ стицајем околности доведен до тога, да прелази у туђу област рада, он има да се ограничи на резултате дотле утврђене и да у оквир свога рада унесе само онолико, колико му је потребно ради расправљања питања чисто уметничке природе. Још недовољно утврђена критичност извора, многобројна спорна питања, у којима још није изречена одлучна и последња реч, стварају одмах у почетку огромних тешкоћа једноме раднику на историји наших манастира. Оскудица у изворима за онај велики период времена робовања под Турцима доприноси само у незнатној мери расветљењу многих тамних питања. Ту су поједине белешке и записи скоро једина грађа за историју манастира. Пок. Иларион Руварац веома се згодно једном приликом изразио, да су те белешке и ти записи само камичци, који су разбацани и развејани на све стране. Из ових растурених камичака никада се неће моћи конструисати солидна зграда. И поред свих ових незгода ми смо се подухватили да у једноме хронолошком прегледу изнесемо све важније моменте из историје цркве у Жичи и да додамо један прилог о реду црквене службе у византиским манастирима. И једно и друго неопходно је потребно ради коначнога утврђења многих питања, што стоје у свези са архитектуром и живописом цркве у Жичи.*

Већ смо толико пута напомињали, како црква у Жичи има простран спољашњи нартекс, који је доцније дозидан. Прво питање, које се намеће при погледу на ове махом простране нартексе, дозиђиване уз цркве наших манастира, састоји се у томе, како их је потреба изазвала. Ако бацимо један ле-

* Напомена. Како због нагомиланог материјала није могло у ову свеску *Старинара* ући све, што смо били за штампу спремили, то смо нашли за потребно, да одељак о историји Жиче оставимо за доцније са четвртим одељком, са којим ће чинити подеснију целину. Прилог о спољашњем нартексу морао је из тога разлога ући у други одељак (а не у трећи, као што је на стр. 141. обећано).

тимичан поглед на развој црквене архитектуре на Истоку, неће нам из очију измаћи једна веома важна околност, да су богослужење и црквени обреди непрекидно утицали на формирање простора, у којима су се хришћани збирали на молитву. Преображај једнога облика у други, стварање новoga распореда, појава нових форми постају разумљиви тек онда, кад се узму у обзир сви разноврсни облици чинодејстава црквених. За првих векова хришћанских беседништво црквено игра једну од најзначајнијих улога у цркви. Још у доба Јована Златоустога црквене су хомилије имале силнога утицаја на гомилу. Није, свакако, случајно, што цветање василике пада баш у то прво доба хришћанства. Василика се нудила као веома подесан простор за верне, који би се сабирали, да чују поуке из светих списа. Ну већ у току петогa века литургија поче добијати свечанији и велелепнији изглед. Жива реч, која је била моћно средство за распростирање хришћанства, уступи своје место црквеним песамама. Тако је на пр. херувимска песма уведена у литургију под Јустином II (573. год.) Литургија постаде скроз проткана драмским призорима, у којима духовништво, што чинодејствоваше и црквени хор, што у чинодејству учествоваше појањем црквених песама, узимаху активнога удела. Тада олтар доби форму, која се подесније прилагођивала црквеном богослужењу, а нарочити побочни простори (певнице), који стајаху у органској свези са организмом цркве, створише место хору. Црква са централним распоредом згодно се подударала са новим потребама и она освоји себи земљишта на свима странама хришћанскога света.

Одвајкада се пак осећала потреба за једним простором, који би посредовао између спољашњег света и светогa места, на коме су хришћани присуствовали симболичном престављању трагедије Христове. Нема сумње, да су атријуми старих цркава веома подесно одговарали овој потреби. Ну на Истоку су атријуми исто тако изузетак, као што су нартекси на Западу. Они су тамо рано почели излазити из употребе. Као успомена на њих остао је само позадњи ходник, који се наслањао на фасаду цркве. Он је после уступио место спољашњем нартексу. Отуда је нартекс на Истоку служио као свеза раг excellence између праве цркве и спољашњег света. Ако бисмо праву цркву упоредили са царством небеским, које у своје рајско насеље прима све верне, онда бисмо нартекс могли згодно уподобити пургаторијуму, у коме се за слободан улазак у обиталиште блажених припремају душе још недовољно пречишћене хришћанским врлинама. Ваља се само сетити, како зидове ових нартекса обично од дна до врха покривају сцене из Страшнога Суда. Ове су онима, што су се овде бавили, најречитије говориле, чему се имају надати, ако се буду припремали,

да их црква прими у своје окриље, као што су, с друге стране, очајне изгледе отварале онима, који би нашли за боље, да остану одвојени од цркве.

Кад се узме у обзир улога, која је нартексу остала намењена, онда ће бити јасно, што њему са уметничке стране није поклањана тако велика пажња, као осталој цркви. Они, што су се у њему бавили, имали су да осете и у томе погледу разлику. Царске двери, које је раскошно искитила уметничка рука, морале су будити у њима успомену на небеска врата, кроз која може проћи само један створ, наоружан хришћанским врлинама. Звуци песме, што су до њих допирали и светлост светиљака, коју су они назирали, морали су се дубоко коснути њихових срдаца. Недостојни да се наслађују лепотама простора, што се налази непосредно пред њима, они би имали да учине само један корак, па да се обрете у њему. Све те лепоте остају сакривене за оне, који и даље остају изван цркве. Њих још могу назирати они, што се припремају за улазак у цркву; њих могу уживати тек они, које је црква примила у своје окриље. На овај се начин, са чисто психолошке стране, може донекле растумачити она чудна околност, што велелепне фасаде византиских цркава махом руже ови незграпни дозидани нартекси.

Ну манастирске цркве специјално не би ни иначе могле својом фасадом производити оно дејство, које имају црквене грађевине градова, смештене на јавним местима. Какав контраст између једне цркве на западу, која своју фасаду окреће према улици и има пред собом довољно простора за естетички ефекат и једне манастирске цркве, нарочито оне на Атосу, подигнуте у средини теснога, са свију страна затворенога дворишта, где фасада ни и иначе не би имала довољно простора за естетичко дејство! Првој је главни задатак, да својој фасади обезбеди ефекта, остављајући побочне стране махом занемарене и утрпане дозацима сваке врсте, друга не може да има другу сврху, до да се прилагоди манастирским потребама.

Из типика, које су побожни критори за своје задужбине прописивали (ма да су они сви мање више прерада студискога и јерусалимскога типика), даје се данас створити слика о компликованоме богослужењу у византиским манастирским црквама. Целокупно време од двадесет и четири сата пролазило је монасима, што у овим манастирима обитаваху, у непрекидним молитвама. Осем свете литургије монаси су се могли зократи на молитву за време јутрења, за време првога, трећега, шестога и деветога часа са међучасовима, за време вечерња, повечерја и полуноћнице, да не спомињемо бдења, помене и др. Обично се јутрење почињало одмах после полуноћнице, којом је почињао манастирски дан, а први се час продужавао одмах непосредно после јутрења.²⁴ После ли-

²⁴ Упор. типик манастира *Θεοτόχου τῶν ἡλίου βωμῶν*.

тургије настајао је први обед, а између вечерња и повечерја други обед. Цркве на Атосу пружају нам и дан данас живу слику негдашњег живота у византиским манастирским црквама. Непрестано позивање клепала²⁵ (*συνακτήριον, σύμβολον, ξύλον*) на молитву држало је монахе стално у једноме одређеном оквиру идеја. Тек што су свршили једну службу, имали су се они припремати за другу. Ова разноврсност богослужења изазвала је још у почетку потребу, да се за поједина чинодејства резервише нарочито место, да се за ова управо створе нарочити простори, који су са главном црквом стојали мање више у органској свези. *Манастирске су цркве одмах у почетку добиле искључиво или претежно службени карактер.* Све је било управљено на то, да се у цркви и њеним непосредним дозацима створи подесна места за разноврсне потребе богослужења. Због умноженога братства или утицајем других спољашњих и унутрашњих околности, које су имале непосредне везе са богослужењем, рађала се у овим манастирима стално потреба, да се црква прошири. Ово проширење бивало је обично на рачун увећања дужине цркве: западној фасади додавао би се обично један нартекс, а нису ретки случајеви, где је додавано два, три, па и више њих. То присуство многих нартекса објашњава Кондаков недостатком стубова у црквама, као и неумешношћу, да се сводови поставе на

²⁵ О клепаду види опширно *G. Millet у Bulletin de correspondance hellénique* 1905. 123—141. Обично су се употребљавала три клепала: једно од метала, два од дрвета. Прво је висило, а друго се обично држало на рамену левом руком, а десном се у њ ударало једним чекићем. Ударци су падали час по крајевима, час по средини и разноврсним тоновима стварали неку врсту мелодије. У једној минијатури Скилицеса (која илуструје смрт св. Јефрема: *Bull. de corr. hell.* 1905. табла III 3), у једној слици на зиду рефекторијума Лавре (*Ibidem* таб. III 2) која илуструје смрт св. Атанасија и једној њеној реплици из Ватикана (*Ibidem* фиг. 16.) представљено је једно лице, које на овај начин сабира стилите и пустињаке. И у нашем се живопису налази једна интересантна фреска, у којој се даје констатовати иста појединост. Она представља смрт једнога архиепископа и подсећа јако на споменуте слике. Ова се фреска налази у порушеној цркви у долини код села Баљевца (недалеко од Рашке). Барски зове клепалом оно што је од метала, а оно од дрвета зове било. Архиепископ Никодим у своме типикy (рукопис Нар. Библи. Бр. 402), разликује «велико било» и железно «быльце» (или «мало»). Ударање је често скопчано са певањем каквог псалма, као што је то био обичај у Палестини. То је т. з. ударање «тешких» («тежкихъ»). У Никодимову типикy је често реч о њима. (То су «βαρέαι». *Millet* о. с. стр. 130.). У манастиру Богородице Евергетидске клепало је позивало на шести час, који се читао у ћелијама, а било на литургију. Прво је позивало на вечерње, а друго на девети час. Ова је разлика била потребна, да би се код монаха избегла конфузија у погледу на многобројне службе у току једнога дана. У нашој цркви, судећи по типикy архиепископа Никодима, било је извеснога реда при клепању, ну могле су све три врсте клепала једна за другом бити употребљене.

стубове или ступце.²⁶ За то се место једнога продуженога нартекса зидају два, па чак и три (Ватопед има управо четири нартекса). Они ту корисно служе за читање часова, за време којих доводи се у ред главна црква, чија се врата у томе међувремену покривају нарочитом завесом (на пр. у Ватопеду, Дохиариу). Тачност ове опаске Кондаковљеве потврђује, истина, спољашњи нартекс цркве у Жичи; ну овај је могао испасти тако знатних димензија, све и да није био засведен крстастим сводовима, што су почивали на масивним ступцима. У свакоме случају остаје као главна ствар, да су из чисто практичних обзира по-стали ови махом незграпни, доцније дозидани нартекси, који руже западну фасаду праве цркве. Фасада цркве је, свакако, овим дозиданима остајала изгубљена, ну ипак се овде онде опажа тежња, да се она истакне. То је постигавано тиме, што су спољашњи нартекси добијали своју истакнуту фасаду, која је својим декоративним елементима била у стању да замени китњасту фасаду цркве. Само ови случајеви нису тако чести (црква св. Богородице у Цариграду, Кахрие-цами у Цариграду, црква манастира Пантократора у Цариграду, и др.) И код највећих цркава на Атосу (Лавра св. Атанасија, Ватопед, Хиландар) фасада је мање више занемарена.²⁷ Потреба, да се цркве прошире, изазивала је нај-разноврсније дозидке и пређе, као и данас. Када је архиепископија из Жиче била пренета у Пећ, морало се у брзо опазити, да је црква нове архиепи-скопије тесна за компликовано богослужење и за умножено братство. Потреба да се црква прошири, морала је нагнати архиепископа Данила, да дозида простран нартекс, пошто је већ био дозидао цркву св. Богородице.

Погрешно би било мислити, да су ови уз западну фасаду цркве тако неудесно дозиђивани спољашњи нартекси спецификум српских цркава. Њих, на против, срећамо на целокупној области византијске уметности. Цркве на Атосу пружају нам у овоме погледу веома поучних примера. Цариград, Солун, Грчка, Мала Азија не чине ни у колико изузетак. Позната црква у Цариграду *Θεοτόκος (τοῦ Λιβῶς)*, сазидана за владе Лава Философа (око 900. год.), показује на западној страни нартекс са три висока кубета, дозидан за владе царице Теодоре (око 1185. год).²⁸ Друга једна исто тако позната црква у Цариграду *Μονὴ τῆς Χώρας* т. з. Кахрие-Цами показује на западној страни дозидан спољашњи нартекс са два кубета. При рестаурацији цркве у првој четврти XIV века Теодором Метохитом црква је добила овај нартекс и један параклис на јужној страни.²⁹ Цркви манастира св. Луке Стириота у Фокиди

²⁶ Н. П. Кондакова Памятники христианского искусства на Аѳонѣ, 1902. стр. 29.

²⁷ *Ibidem* стр. 28.

²⁸ E. Bertaux — L'art dans l'Italie méridionale, p. 120.

²⁹ Н. Кондаковъ Византијскія цркви и памятники Константинополя (Труды VI археологическаго съезда въ Одессѣ), стр. 170.

(у близини Спарте) био је 1582. год. дозидан спољашњи нартекс, који је тек последњих десетина прошлога века уклоњен, да би се спасла западна фасада цркве.³⁰ Један површан поглед на неке цркве у Грчкој, у Солуну, у Малој Азији даје одмах познати, да су ови спољашњи нартекси доцније дозидани и уз цркву прислоњени.

Да су ови спољашњи нартекси служили извесним богослужбеним потребама цркве, имамо многобројних сведочанстава. На првome су месту, у томе погледу, веома поучни типичи појединих манастира, у којима се обично велика пажња поклања извесномe реду при разноврсним чинодејствима у цркви. Ни у једномe од ових типика, а њихов је број данас доста велики, не истиче се тако разлика између спољашњег и унутрашњег нартекса, као што је то у једномe типичу из доба пре 1118. године.³¹ У њему је прописано да се павечерница држи у спољашњем нартексу.³² Међучасови (почасје) првога, трећег и шестога часа као и трећи и шести час држе се или у *спољашњем нартексу* цркве или у храму погребномe, према жељи игуманице (пошто је дотични манастир био женски),³³ док се полуноћница врши у унутрашњем нартексу цркве.³⁴ У типичима осталих цркава не истиче се разлика између спољашњег и унутрашњег нартекса, већ се оба зову истим именом: нартекс. Свагда се пак при томе има на уму остали простор, одељен од цркве. Споредна је ствар, да ли је овај одељени простор имао и каквих придодатака. Главно је, да се он према правој цркви схвата као једна засебна целина, која се, према потребама богослужења, могла временом на разне начине да проширује. Према типичу манастира Пантократора, за чију се цркву вели да има и спољашњи нартекс, а у којој је манастирски дан, као и обично, почињао у поноћи, збирала се „братија“ у поноћи на знак клепала на полуноћницу у *нартексу* цркве.³⁵

³⁰ R. W. Schultz and S. H. Barnsley — The monastery of saint Luke of Stiris in Phocis стр. 19.

³¹ *Τυπικὸν τῆς σεβασμιᾶς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης* у Miklosich et Müller Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis V. стр. 327.

³² *Περὶ τῶν ἀποδείπνων. Ἡ δὲ γε τῶν ἀποδείπνων ἀκολουθία μετὰ τὸ δεῖπνον ὑμῖν τελεσθήσεται ἐν τῷ τῆς ἐκκλησίας ἐξονάρθηκι, ἐν ᾧ καὶ τὰ γόνατα κλιτέον ὑμῖν, εἰ μὴ γε τὸ «θεὸς κύριος» ψάλλοιτο.* Ibidem стр. 359.

³³ *Περὶ τῶν μεσῳρίων τῆς πρώτης, τρίτης τε καὶ ἑκτης ὥρας... Καταλαμβανούσης δὲ τῆς προσηκούσης ὥρας κρουσθήσεται τὸ ξύλον, κάκεισε ψαλεῖτε τὰ μεσῳρία τῆς πρώτης, τὴν τε τρίτην καὶ ἕκτην ὥραν μετὰ τῶν μεσῳρίων, τῶν εὐχῶν καὶ τῶν μετανοιῶν, ἔνθα ἂν ἡ καθηγουμένη βουλευθῇ, εἴτε ἐν τῷ κοιμητηρίῳ, εἴτε ἐν τῷ τῆς ἐκκλησίας ἐξονάρθηκι...* Ibidem стр. 357.

³⁴ Miklosich et Müller Acta et diplomata стр. 359.

³⁵ *Εἶτα τῶν ἀδελφῶν μεταξὺ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν συναγομένων σημενεῖ καὶ τὸ συνακτήριο, ὃ καὶ μέγα κατονομάζεται καὶ οὕτως οἱ μοναχοὶ πρὸς τὸν νάρθηκα*

По свршетку полуноћнице ишла је „братија“ из нартекса у цркву. Према типичу манастира *Θεοτόκου τῶν ἡλίου βωμῶν* трећи и шести час држе се у нартексу,³⁶ а тако исто и девети час,³⁷ као и полуноћница.³⁸ Исти поредак даје се и дан данас констатовати у неких црква на Атосу. Познати поклоник светих места на Истоку *Барски*, који је у Св. Гори био у 18. веку (год. 1744.), описује начин вршења богослужења у лаври св. Атанасија, па вели, да се тамо полуноћница, часови и повечерје читају у унутрашњем нартексу цркве. За време, док се ови поје, остају врата на цркви покривена једном великом завесом.³⁹ Други приложак за ову ствар пружа нам Н. Дучић у својем опису Хиландара.⁴⁰ Он помиње, да се спољашњи нартекс у Хиландару зове *павечерница*, јер се у њему редовно чита повечерје, као и молбан Богородици и светим ктиторима Симеону и Сави, док се унутрашњи нартекс зове *поноћница*, јер се у њој редовно читају полуноћница и часови пред литургијом, а кад је свеноћно, онда се у њу излази на литију. Црква св. Јована у Серу има спољашњи нартекс и два унутрашња нартекса. Други од ових зову *полуноћница* или *литија*, према процесији раног јутра, на којој се певају тропари.⁴¹ Веома је важна околност, што монаси цркве Неа Мони на острву Хију зову спољашњи нартекс именом *Λιτή*⁴² (Овај је великих димензија, а на

συναχθέντες, τὴν ἀκολουθίαν τῆς μεσονυκτίου ψαλμωδίας ἐκτελέσουσιν... Дмитриевски, Описаніе литургическихъ рукописей, I. стр. 658.

³⁶ *Ibidem* стр. 746.

³⁷ *Ibidem* стр. 761.

³⁸ *Ibidem* стр. 762.

³⁹ *Барски* Странствованія... Барскаго по святымъ мѣстамъ Востока.

⁴⁰ *Гласник С. У. Друштва* 56. стр. 17.

⁴¹ *Byz. Zeitschrift* III стр. 313. Упор. један натпис у ексонартексу Лавре (св. Атанасија) више врата, што воде у унутрашњи нартекс: *Ἡ περικαλλῆς αὐτῆ ἀνέγερσις ἐκ βάρθων τῆς τε λιτῆς καὶ νάρθηκος... διὰ δαπάνης ἰδίας προθύμως ἀπηρτίθη τοῦ τιμίου γέροντος πρὸς Ἀνθίμου...* G. Millet, J. Pargoire, L. Petit. Recueil des inscriptions chrétiennes du Mont Athos 1904. стр. 108., као и потицу (у загради) на стр. 182. (бр. 541.) да се ексонартекс у Кеиропотаму зове *литија*. G. Millet вели, да је у значењу ексонартекса израз *λιτή* модеран. Реч би значила молитве, које су се сваке суботе вршиле у нартексу: *Bulletin de correspondance hellénique* 1905. стр. 74. нап. 1. На истоме месту Millet вели, да су Срби увели *литију* 1293. год. у Хиландару, 1443. у Костамониту, 1451. у Росикону, а суверени молдавски и влашки после су је увели у осталим црквама XVI века, (као у Кутлумусиу, Ставреникити, Каракалу, Ксенофону, Дохиариу, Зографу, Кеиропотаму, Симопетри) *Ibidem* стр. 74. Г. Д-р Драгутин Анастасијевић извештава нас да се данас у *литији* (т. ј. у унутрашњем нартексу) чита у почетку вечерња, па се после улази у храм.

⁴² J. Strzygowski Nea Moni auf Chios — *Byz. Zeitschrift* V. стр. 144.

северној и јужној страни завршава се по једном апсидом. Над њим се своде три кубета). Само име показује већ очевидну свезу богослужења са овим делом цркве. Простор је добио име од литије, која у њему бива у разним приликама богослужења, а посебице о вел. вечерњу. Нарочито је свечана морала бити литија, која се у манастирским црквама вршила о свеноћној служби у очи дана смрти ктитора црквена. У типцима, које је св. Сава оставио манастирима Хиландару и Студеници, нарочито се наређује, да се дан смрти ктиторове на најсвечанији начин прослави.⁴³ А у типику за Студеницу он чак наређује, да на спомен о овоме дану сазову „владичествоуштаго сега землею и игоумене прочене“⁴⁴ (Пада у очи, да у типика манастира Богородице Благодетељнице (*Εὐεργετιδος*) у Цариграду, према коме је поменути типик св. Саве преведен, нема ових појединости при прослави годишњице смрти ктиторове, каквих налазимо у студеничкоме типику.) Несумњиво је, дакле, да су ови годишњи помени прослављани са великим церемонијама уз учешће државних и црквених власти и огромне масе света. Цркве, које су под својим кровом скривале мошти знаменитих личности, биле су и иначе беспрекидно предмет посете побожних поклоника. Личности од велика угледа могле су бити сахрањиване у самим нартексима. У спољашњем нартексу поменуте цркве на острву Хију била су, по свој прилици, сахрањена три света оца црквена.⁴⁵ Није никака реткост, да су се у старо време знаменити људи сахрањивали у нартексима византиских цркава.⁴⁶ И код нас су се краљеви, архиепископи и друге угледне личности сахрањивали у нартексима. Патријаршиска црква у Пећи пружа најлепше примере за то. Како су се обично на све стране разносиле легенде о чудима, што су мошти, у овим црквама смештене, вршиле над болеснима и здравима, то је број посетилаца стално био велики. Нарочито је велики број болесника долазио на поклоњење светим гробовима, од којих је чекао исцељења. У колико је била популарнија личност, што је у цркви била сахрањена, у толико је и посета била многобројнија. Ова је у толико обилнија морала бити о дану смрти ктиторове, кад се над његовим моштима, разглашеним са чудâ њихових, држао свечан спомен, на коме се могло забележити присуство владоца и највиших црквених и државних власти. Због ове

⁴³ „Свѣтло и съ всенощнымъ пѣниемъ почисти вамъ память... отца нашего и ктитора киръ Симеона... еже праздновати вамъ свѣтло и пѣниемъ и свѣщами и въ вашемъ ѣденіи и питіи, паче подаите хлѣбъ и вино на врата кто се прилоучи въ тои днь..... а вечерь на панахидѣ подати въсей братіи по свѣщи, да поють стоѣште (држеше) надъ гробомъ”. *Гласник Сри. Уч. Друштва* 24. стр. 216. и 40. стр. 172.

⁴⁴ *Гласник С. У. Друштва* 40 стр. 172.

⁴⁵ *J. Strzygowski Nea Moni auf Chios. Byz. Z. V* стр. 152.

⁴⁶ *Кондаковъ Виз. церкви и пам. Константинополя (Труды VI)* стр. 173.

многобројне посете стално се рађала потреба, да се прошири простор цркве, недовољан да у себе прими безбројне посетиоце. И број монаха у једној цркви стајао је, свакако, у свези са гласом, који је црква код побожнога света уживала. За умножено братство, као и за многобројне посетиоце, требало је у цркви створити довољно простора. Дозиђивањем нарочитих простора на западној страни цркве задовољавала се ова потреба. Тако су постали пространи спољашњи нартекси.

Пада у очи, да је код цркава, које су због светиња под својим кровом биле мета безбројних поклоника, нарочита важност давана овим спољашњим нартексима. Црква св. Николе у Мирама има спољашњи нартекс знатних димензија. Како је било разглашено, да тело св. Николе, које је у поменутој цркви почивало, точи миро, то су се хришћани у великоме броју непрекидно стицали око гроба његова. Са точења мира беше постало чувеним и тело Немањино, које је почивало у Богородичиној цркви Студеничкој. И доиста, међу нашим манастирским црквама баш оне имају простране нартексе, које су под својим кровом криле мошти знаменитих људи (Студеница, Жича, Раваница, Манасија и др.) И друге неке околности утврђују нас донекле у мишљењу, да је појава пространога спољашњег нартекса условљена популарношћу цркве због на далеко разглашених светиња (на првоме месту због знаменитих гробова), које су под њеним кровом биле смештене. Теодор Метохит уз познату цркву у Цариграду дозидео је једновремено спољашњи нартекс и једну гробну капелу на јужној страни њеној. Нешто слично томе могло би се, можда, констатовати у цркве св. Николе код Куршумља. Права црква се ту потпуно издваја као целина за себе према спољашњему нартексу (који је на предњој страни својој био фланкиран двема високим кулама) и капели на северној страни цркве. Сви знаци говорили би за то, да је обоје последњих дозидано уз цркву у исто време. Није, дакле, искључена могућност, да је појава гробне капеле изазвала у исто време потребу за једним пространим спољашњим нартексом.

У типичу св. Саве прописано је, да се држе годишњи помени и свој умрлој браћи. Том приликом, као и на дан смрти ктиторове, делило се јело и пиће на вратима црквеним. Уз то се сваке недеље у један одређен дан (обично у петак) освећивало кољиво.⁴⁷ *Ово се делило у спољашњем нартексу или у*

⁴⁷ Упор. Баркии Странствованія по святѣмъ мѣстамъ Востока (тамо где говори о лаври св. Атанасија) и Miklosich et Müller Acta et diplomata V. стр. 260—261. L. Petit је запазио на Атосу, како се кољиво може да дели свакога празника. Улогу дељења узима на се *εφριέριος*, који седи у нартексу поред врата главне цркве и дрвеном зажицом дели кољиво монасима. Ово бива пре подне после свршене литургије. Овоме дељењу кољива

предверју цркве (у ходнику, који је, у неку руку, замењивао спољашњи нартекс). Г. Д-р. Драгутин Анастасијевић приватно нам је саопштио, да је приметно, како се и данас у манастирима светогорским Каракалу и Ивируну кољиво дели у спољашњем нартексу. Он је исто тако запазио, да се на Атосу о дану смрти ктиторове у нартексу врши мало водоосвећење и износе се у њ свете мошти. Веома је интересантно и једно место у типичку архиепископа Никодима (рукопис Нар. Библиотеке, бр. 402.), из кога се види, да се о помену умрлих у петак недеље Блуднога Сина *панахида* вршила у нартексу. У црквама, у које се у овим приликама слагао силан свет са свих страна, морали су се задати пространи спољашњи нартекси или дозбијати нови простори уз нартексе мањих димензија.

У нартексу се вршила и литија на великоме вечерњу. За то имамо сведочанстава у делима наше старе црквене књижевности. У типичку јерусалимскоме Саве Освећенога, који је архиепископ Никодим превео за српску цркву,⁴⁸ има на неколико места спомена о свечаној литији, са којом се излазило у нартекс. Тако на великоме вечерњу (агрипнији) оваке је литије било одмах у почетку. Пошто је јереј окадио крстообразно свету трпезу и жртвеник; изишао пред „света врата“ и пред њима окадио, чинећи кадioniцом крст; пошто је окадио икону Светога, игумана „и обѣ странѣ по чиноу“, онда „ламбадѣ предходешнѣ прѣдъ нимъ и *шидѣ въ праиратоу* кадитъ и тамо братију по чиноу.“ Тако је исто прописано, да се после певања „Господи возвах“ излази литијом у нартекс: „въ праиратоу јерею прѣдъходешоу съ кадилницомъ и съ ламбадомъ.“ За време молитава, које су се за тим ту у нартексу читале, присутни су морали бити на коленима („намъ же прѣклонъшимъ колѣнѣ до земле“). После молитава се устајало и уз појање стихира улазило се у цркву. (Ова је литија нарочито свечана била у Цариградској цркви.⁴⁹) И по отпусту „великога вечерња“ чинила се литија у нартексу, где су се појале похвалне стихире светоме, коме је црква посвећена. Вечерње и јутрење свршавала су се преко целе године *литијом у нартексу*. И на повечерју се чинила литија у припрати са метанисањем и без њега. Из овога типика Никодимова дознајемо,

претходило је већ делење у очи тога дана после вечерња и у јутру при крају јутрења. *Echos d' Orient* II (Sur les colybes стр. 323.). Упор. и *Du Cange Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis* стр. 686. и сл. и код *Goar*-а *Euchologion* стр. 658. (цитирано код Ди Канжа).

⁴⁸ Рукопис Нар. Библ. бр. 402. (6.). На листу 137. стоји записано, да је у типичку усвојен ред „из лавре преподобнога оца нашега Саве и из киновија богоноснога оца нашега Јевтимија“.

⁴⁹ *Дмитриевскіи* Описаніе литургическихъ рукописей I. стр. 164—165.

да су се о Педесетници (време од Ускреса до Тројица) трећи, шести и девети час и неки получасови („полчасна“) читали у *нартексу*. Од прве недеље великога поста па до недеље свих светих певало се на јутарњој литији једанаест стихира јеванђелских у *нартексу*, а игуман или еклисиарх читали би поуке „преподобнога оца нашега Теодора Студискога“ братији, што је ту стајала и слушала. Тако су се исто о педесетници читала у *нартексу* тумачења јеванђеља од Јована Златоустога.

Да су се пак и у XIII веку извесни делови црквене службе вршили у *нартексу*, доказивало би веома подесно једно место из Живота архиепископа и краљева (у издању Даничићеву): „и то съкончании вечерње въсечьстньмъ и богобогазнивьмъ чрьньцемъ шьдъшимъ из цркъве и поюштимъ канонъ мољбьнь въ припратѣ...“⁵⁰

Нема сумње, да се и свечана процесија о Ускресу задржавала у *нартексу*, пре него што ће ући у цркву. У Никодимову типику то је веома лепо описано. На велику суботу у десети час клепа се на вечерње. Свештена лица, што узимају учешћа у чинодејству, облаче се у беле хаљине. Са вечерњем се спаја литургија Василија Великога. Еклисиарх мора да удеси читање и певање тако, да се све сврши у други час ноћи. Тада се пак не излази из цркве, већ сваки остаје на своме месту. „Кључар“ раздаје братији по четвртину хлеба и по шест смокава или урми, грожђа или стуцаних ораха и „ручку“ вина. За то се време читају Дела Апостолска. После овога настаје понова кратко богослужење, по свршетку кога се излази у *нартекс*. Тада се затворе врата на цркви, а у ној се ужегу сва кандила и свеће и цела се црква обилно накади тамњаном. „Јереј“ облачи у ђаконикону („въ диаконицѣ“) све своје одјејаније и излази у *нартекс* са северне стране. Пред њим се носе два светњака („ламбаде“). Он кади братију, а игуман и еклисиарх раздају свеће, које присутна братија одмах упали. После свршенога кађења јереј стаје пред царске двери, кади их кадионицом крестообразно. Уз појање тропара и црквених песама врата се отварају и свечано се улази у цркву са јерејем на челу

⁵⁰ Даничић Животи краљева и архиепископа српских 1866. стр. 266. Из једнога места у Никодимову типику, мало пре споменутоме, види се, да су монаси стајали и у *нартексу*. О њиховој функцији овде говори се у Никодимову типику, као и у другим јерусалимским типцима (на пр. у једноме из Нар. Библиотеке, рукопис Бр. 403.). Ту стоји, како еклисиарх греба да води бригу о свему: «пороучати въ припратѣ стојцимъ братиамъ не остављати приходешихъ молитви ради инокъ или мирскихъ приходити въ храмъ поюци цркъви, ече кьтъ знамение безъчинна, нь дљжни соуть шжидати въ припратѣ до шпоуцненна». Несумњиво су у *нартексу* стајали и они монаси, који су били у улози драговољних покајника.

процесије. Веома слично овоме описан је исти догађај у типичу цркве св. Богородице Евергетидске,⁵¹ а од тога се скоро ништа не разликује ни опис у Уставу лавре св. Атанасија и Студискога манастира.⁵²

И неки црквени обреди вршени су у нартексу. Крштење је још од најстаријих времена вршено у једноме простору, који је био одељен од цркве. Тек после извршенога крштења у хришћанској вери стиче се право за улазак у цркву. Отуда се и дан данас крштавање деце у нашим манастирским црквама врши у спољашњим нартексима њихним.⁵³

Од великога је значаја освећење воде на дан Богојављења. Оно је бивало и у простору, у коме се вршило крштавање. Изгледа, да је једнога басена за освећење воде морало бити у цркви. *G. Millet* тврди, да је овај био у нартексу, као што је престављен у познатоме мозаику цркве С. Витале у Равени.⁵⁴ Он је служио за освећење воде о Богојављењу, кад другога није било у дворишту цркве. У Богородичиној цркви у Студеници био је, одиста, смештен у пространоме спољашњем нартексу један овакав басен (крстионица.) Улога спољашњег нартекса проширила би се на овај начин знатно овом околношћу.

Веома је интересно оно место у спомињаноме типичу Никодимовом, на коме се описује свечани акт освећења воде у очи Богојављења („въ навѣрѣне Просвѣщенїа“ стоји записано у другоме једноме типичу). Ако Богојављење пада у постан дан, онда се на вечерњу врши и литургија Василија Великог. Кад је свештено лице, које чинодејствује, после причастена изговорило заамвону молитву, излази се „въ коуѣльнициу“ (у типичу Данила Левоокога, од 1416. год., стоји: „къ крѣтилици“). Јереј иде напред са „ламбадомъ“ и кадионицом. После песама и молитава раздају се свеће братији, а јереј благосиља воду часним крестом крестообразно, а по томе пева тропар: „У Јордану...“, кропећи све присутне освећеном водом. После овога се улази у цркву, где се понова

⁵¹ *Дмитріевскіи* Описаніе литургическихъ рукописей I. стр. 556—557.

⁵² *Ἡ διατύπωσις τοῦ ὁσίου καὶ μακαροῦ πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου (τοῦ ἐν τῷ Ἀθῶ).* *Ibidem* стр. 246 и *Ἐποτύπωσις сὺν θεῷ καταστάσεως τῆς εὐαγγελιστῆς μονῆς τῶν Στουδίου.* *Ibidem* стр. 225—226.

⁵³ У првим вековима хришћанским крштење се са нарочитом велелепношћу вршило о Богојављењу, о Ускресу и о Духовима. Хришћани су претпостављали ове празнике осталима из разлога, што је боље крстити се заједно за Христом (на Богојављење); што је боље ући у живот са Христом на дан његова Васкрсења; што је боље чекати дан Силаска светога духа. Успомена на овај обичај одржала се у нашем богослужењу до данас. У прокимну о литургији речених празника пева се и дан данас: «Колико год се вас у Христу крстите, обукосте се сви у Христа».

⁵⁴ *Bulletin de correspondance hellénique* 1905. стр. 116.

пева и читају се молитве (у цркви Богородице Евергетидске у Цариграду, држало се повечерје). Онда се присутнима раздаје „анафора“ и бива „отпуст“. За тим се иде у трпезарију.⁵⁵ Ако Богојављење не пада у постан дан, онда се о вечерњу не врши литургија, већ се после паримеја, апостола и јеванђеља *излази у нартекс „ка води“*. Ту бива свечано освећење, како смо већ споменули. Одатле се иде у трпезарију. После два часа ноћи збирају жељезно и велико било братију у цркву на повечерје. Кад дође време отпуста, јереј се облачи у све своје „одјејаније“, узима „часно дрво“ у руку и са кадницицом и „лампадом“ у другој руци ставља се на чело процесији, која излази из цркве и одлази „источнику“ воде. Ту бива освећење као пређе. После крошења улази се у цркву. На крају бива целивање крста и „отпуст“.⁵⁶

Над телом умрлих монаха држале су се у нартексу посмртне молитве. Из типика цркве манастира Богородице Благодатне (*τῆς ὑπεραγίας θεοτοκου τῆς κεχαρισμένης*) види се, да су се у спољашњем нартексу над телом умрлих монаха свршавале прописне посмртне церемоније⁵⁷ (читање молитава и облачење мртваца). Св. Симеун Солунски вели на једноме месту: „...молитве бивају изван цркве у нартексу у суботне дане и друге празнике. У време куге или друге каке невоље... чине се молитве у нартексу, да би Господ милоствиво погледао на нашу беду и смисловао се на нас; а ми стојимо и молимо се пред вратима свете цркве, као да смо пред небеским вратима“.⁵⁸

Разуме се, да свиме овим, што смо навели, нису исцрпени сви случајеви, у којима се извесна чинодејства и обреди црквени врше у припрати, а специјално у спољашњем нартексу. Детаљним проучавањем молитвеника и служабника несумњиво ће се наћи још примера, у којима нартекс игра извесну улогу.

Нема сумње, да је нартекс служио и другим сврхама, а не само литургиским и обредним. У типичу хиландарскоме, а тако исто и студеничкоме, стоји на једноме месту записано, да се после свршене диаклисме у нартексу има братија да збере ту у нартексу, па да мирно чека час, кад ће клепалом бити

⁵⁵ Упор. у типичу Евергетидскога манастира *ἡ ἐορτὴ τῶν Φώτων*. Дмитриевски ор. cit. стр. 380—381.

⁵⁶ У једноме молитвенику XIV века (око 1350. год., рукопис Нар. Библиотеке Бр. 305.) стоји у „чину Богојављења“: По што је јереј на источнику крстио воду, „таже пришедьше ѿ води въ пратоу црквѣноу“ говори молитву над сољу и водом, после које бива отпуст.

⁵⁷ *Περὶ τοῦ ταφείου τῶν μοναζουσῶν... τελεῖσθαι μὲν ἐν τῷ ἐξονάορθηκι τὰ ἐπὶ τῇ τεθνεώσῃ νενομισμένα, τὴν δὲ ψαλμωδίαν, φημι, καὶ τὴν τοῦ λειψάνου πᾶσαν ἀμφίρασιν....* Miklosich et Müller Acta et diplomata V. стр. 373.

⁵⁸ Texier et Pullan. Byz. architect. стр. 61.

позвана у трпезарију на обед.⁵⁹ Тако је исто и у типичу манастира Богородице Благодетељнице, са кога је хиландарски устав преведен.⁶⁰ У нартексима су, по свој прилици, држани и скупови представника манастирских власти. У спољашњем нартексу цркве у Карејама скупљају се у извесне дане преко године представници свих манастира на Атосу.⁶¹ Велика црква у Карејама и дан данас је метропола свих светогорских манастира, свих скитова, ћелија и пештера, расутих на све стране на Атосу. У неким српским црквама налазимо у нартексу илустроване саборе. Тако нам унутрашњи нартекс цркве у Ариљу показује на својим зидовима многобројне саборе, а у спољашњем нартексу Љубостиње сачуван је на западном зиду више врата фрагмент једнога од васељенских сабора.⁶² По једном уставу за избор „архијереја“ од 1705. год. (згг), који, несумњиво, не садржи ништа новог, већ само понавља стари начин избора, патријарх је од три кандидата бирао једнога за епископа. Кад би ово већ било објављено избраноме, а у цркви се учини „благовѣстје“ са сходним ритуалом, онда би патријарх наредно, те су се архијереји скупљали на једном одређеном месту „или въ *аритворѣ* црковномъ или въ катихуменѣ.“⁶³

Из свега овога, што смо до сада рекли, јасно се даје запазити, да је *спољашњи нартекс* византских цркава заједно са унутрашњим, са којим је чинио према правој цркви целину за себе, *био намењен разноврсним потребама црквене и манастирске службе; да је он могао бити доцније дозифиван уз западну фасаду цркве на целокупној области византиске уметности, те би, према томе, његова појава у српској уметности Средњег Века изгледала чудновата још само онима, који врло мало познају византиску архитектуру и уређење византиских манастира.*

Dr. Влад. Р. Петковић.

⁵⁹ „По бывшему диоклизму въ *аарѣѣ*, еже есть по анафорѣ сѣсти по малому в испити, божествовѣи скончавши се литурги, подобаетъ събравшимъ се всѣмъ тоу сѣсти чающимъ на трапезу позванна оудареніемъ трапезнаго выхода; бывшоу абиже съ литургисавшимъ иерѣемъ коупно изышедшимъ поклоненіе игоумену творити.....” *Гласник С. У. Д.* 24. стр. 189.

⁶⁰ *Дмитріевскіи* I стр. 624.

⁶¹ *Didron*. Manuel d' iconographie chrétienne Paris 1845. стр. 437.

⁶² У доста пространоме нартексу цркве св. архистратига Михаила и Гаврила више села Кучевишта код Скопља, живописаноме год. 1701., представљени су васељенски сабори. Упор. *Извѣстія рускаго археологическаго института* IV 1. 1899. стр. 133.

⁶³ *Летопис Матице Српске* 204. стр. 288.

